

PRESENTATIONSBLAD

JUSTITIEMINISTERIET

Utgivningsdatum
24.10.2006

Författare (uppgifter om organet: organets namn, ordförande, sekreterare) Jouko Vahtola Matti Enbuske Mauno Hiltunen Tarja Nahkiaisaja Juha Joonas		Typ av publikation Sammandrag och referat	
		Uppdragsgivare Justitieministeriet	
		Datum då organet tillsattes	
Publikation (även den finska titeln) Lapinmaan maa- ja metsätieteiden tutkimuskeskus (Markrättigheter i Lappmarken) Sammandrag och referat av forskningsstudien Markrättigheter i Lappmarken			
Publikationens delar			
Referat Jouko Vahtola: Sammandrag av forskningsstudien Markrättigheter i Lappmarken 2003–2006 Matti Enbuske: Referat av forskningsstudien Bosättningen och markanvändningen i mellersta Lappland och Enontekiön fram till början av 1900-talet Mauno Hiltunen: Referat av forskningsstudien En värld mellan världar: Befolkningen, näringarna och markförvaltningen i Enontekiön 1550-1808 Tarja Nahkiaisaja: Referat av forskningsstudien Bosättningen och markanvändningen i Enare och Utsjoki från mitten av 1700-talet fram till år 1925 Juha Joonas: Referat av forskningsstudien Om mark- och vattenrättigheter i områden som hört till före detta Torne och Kemi Lappmarker Enbuskes, Hiltunens och Nahkiaisajas forskningsstudier publiceras i justitieministeriets publikationsserie. Joonas forskningsstudie publiceras i en publikationsserie som ges ut av Nordiska institutet för miljö- och minoritetsrätt vid Arktiska centret vid Lapplands universitet.			
Nyckelord samer, lappar, Lappmarken, bosättning, näringar, markanvändning, mark- och vattenrättigheter			
Övriga uppgifter (Oskari- och HARE-nummer, andra referensnummer) 6/014/2002			
Seriens namn och nummer Justitieministeriets publikationer 2006:8		ISSN 1458-6444	ISBN 952-466-295-7
Sidoantal 230	Språk	Pris 30,00 €	Sekretessgrad offentlig
Distribution Edita Prima Ab		Förlag Justitieministeriet	

Jouko Vahtola

Forskningsstudie om markrättigheter i Lappmarken 2003–2006

Forskningsstudie om markrättigheter

Justitieministeriet anordnade vid årsskiftet 2002–2003 på uppdrag av justitieminister Johannes Koskinen ett öppet anbudsförfarande gällande en forskning om markägandet i de historiska lappmarkerna. Det enda förslag med bifogad forskningsplan som inkom hade sammanställts av en grupp forskare vid Uleåborgs och Lapplands universitet. Justitieministeriet godkände förslaget. Utifrån detta ingick ministeriet samt Uleåborgs och Lapplands universitet i början av år 2003 ett forskningsavtal om en studie av den historiska utvecklingen för bosättningen och befolkningen, näringarna och beskattningen samt ägandeförhållandena till och användningen av marker och vattenområden i de historiska Kemi och Torne lappmarkerna.

Forskningen var avsedd att färdigställas på två år, dvs. före utgången av år 2004. Arbetet visade sig emellertid vara mer krävande och omfattande än väntat med avseende på såväl källmaterial som problematik. Utgångspunkten var att forskarna inte skulle nöja sig med översiktliga utredningar utan i stället sträva efter så grundliga studier som omständigheterna tillåter.

Forskningsrapporterna blev nästan dubbelt längre än planerat, varför det också tog längre tid än beräknat att sammanställa, skriva och finslipa dem. Justitieministeriet beviljade forskarna förlängd, avlönad projekttid fram till maj 2005 och dessutom möjlighet att fortsätta med finslipningen av forskningen ända fram till september 2005. En del av manuskripten överlämnades till ministeriet under våren 2006, medan en del måste bearbetas så länge som till försommaren 2006.

Kärnan i forskningsstudien var nuvarande norra Lappland (Enare, Utsjoki, Enontekis), men det ansågs som självklart att fokus läggs fullt ut på det historiska sameområdet, dvs. området norr om den en gång så kallade lappmarksgränsen – Kemi och Torne lappmarker. Tidsmässigt begränsades forskningen så att huvudvikten låg på utvecklingen under 1700- och 1800-talen, eftersom utredningarna till dags dato har varit bristfälliga särskilt om 1800-talet. Slutpunkten för studien utgörs av storskiftet, vilket inleddes i början av 1900-talet och vars utgångspunkter och principer också behandlas. I praktiken måste forskarna utifrån olika ursprungskällor även undersöka utvecklingen under 1500-talet och i synnerhet 1600-talet, eftersom många statsmaktsbeslut, rättsliga förfaranden och avgöranden samt utvecklingsprocesser som förblev gällande ända fram till 1800-talet uppstod då, och kännedomen om dessa har varit bristfällig.

Forskningsobjektet definierades inom relativt lösa ramar i avtalet, så att historien och den rättsliga utvecklingen för användningen av marker och vattenområden undersöks i en omfattande historisk och rättslig kontext, dvs. i sådana sammanhang som har påverkat markfrågornas utveckling. Detta innebar att särskild uppmärksamhet måste riktas mot bosättnings, befolkningens, näringarnas, beskattningens och förvaltningens utveckling samt deras inverkan på användningen och ägandet av mark- och vattenområden.

Studien utgick ifrån befintlig forskning, vilken dock visade sig vara bristfällig. Den var osammanhängande och full av luckor, och dessutom för snävt inriktad på bara ägande och besittning; de bakgrundsfaktorer, sammanhang och påverkande orsaker som är nödvändiga för att kunna förklara och förstå fenomenet ur ett historiskt perspektiv hade inte studerats tillräckligt noggrant. Dessutom ansågs det vara viktigt att studien grundar sig på väsentligt, ursprungligt källmaterial som är så omfattande och mångsidigt som möjligt samt på en ogallrad, objektiv användning av detsamma. Slutligen var det naturligt att studien utförs enligt principerna för

vetenskaplig historieforskning, vilket innebär att fenomenen undersöks i sina historiska kontexter utifrån den egna tidens förutsättningar utan att forskarna försöker hitta svar på aktuella tvistefrågor och argument för eller emot dessa. Idén har varit att först forska fram fakta och resultat och därefter använda dessa som grund för att ta ställning till och svara på aktuella frågor.

Med dessa utgångspunkter som bas har forskarna haft fria händer att sammanställa och begränsa sina studier. En medveten strävan har också varit att göra det möjligt för varje forskare att arbeta så självständigt och oavhängigt som möjligt. Forskarna har visserligen diskuterat sinsemellan och lagt fram synpunkter och åsikter i olika frågor, men man har inte försökt styra eller pressa in tolkningarna i en och samma form. Forskningskoordinatoren har till exempel bara fått ta del av forskningsstudierna i deras slutliga form.

Justitieministeriet har tillsatt en uppföljningsgrupp som har övervakat projektets framskridande. Under forskningsstudiens gång har uppföljningsgruppen sammanträtt 19.2.2003 i Uleåborg, 30.9.2003 i Ivalo, 21.9.2004 i Enontekis och 26.5.2005 i Helsingfors. Under mötena har forskarna rapporterat om hur deras studier har framskridit. I samband med uppföljningsgruppens möten har den breda allmänheten också fått delta i diskussioner och förfrågningar i seminarieform, där forskarna har fått presentera sina studier och svara på frågor.

Som forskare för forskningsstudien om markrättigheterna i Lappland inbjöds fil.mag. Matti Enbuske, fil.mag. Mauno Hiltunen och fil.mag. Tarja Nahkiaisaja från Uleåborgs universitet samt juris. lic., vicehäradshövding Juha Joonas från Lapplands universitet. Professor Jouko Vahtola från Uleåborgs universitet utnämndes till forskningskoordinator. Till koordinators uppgifter har hört att organisera hela forskningsstudien i praktiken, ha hand om forskningsbudgeten och vara i kontakt med forskarna angående tidtabeller och andra arrangemang, men han har på inget sätt deltagit i studiens innehåll. Koordinatoren har inte fungerat som så kallad ansvarig ledare, utan varje forskare har själv ansvarat för sitt eget forskningsarbete.

Sammanfattning av forskningsstudiens resultat

Forskningsstudiens resultat med motiveringar ingår i forskarnas skriftliga rapporter, som publiceras separat. Dessa är:

- * Matti Enbuske: Bosättningen och markanvändningen i mellersta Lappland och Enontekis fram till början av 1900-talet.
- * Mauno Hiltunen: En värld mellan världar. Befolkningen, näringslivet och markförvaltningen i Enontekis 1550–1808.
- * Juha Joonas: Om mark- och vattenrättigheter i områden som hört till före detta Torne och Kemi lappmarker.
- * Tarja Nahkiaisaja: Bosättningen och markanvändningen i Enare och Utsjoki från mitten av 1700-talet fram till år 1925.

Sammanlagt omfattar rapporterna cirka 1 300 sidor. Varje studie är en självständig helhet som innehåller många olika rön om historien bakom befolkningen, bosättningen, näringarna, kronans lappmarkspolitik, beskattningen samt användningen av marker och vattenområden. Forskarna har också utarbetat sammanfattningar av sina studier och resultat. Sammanfattningarna ingår i denna publikation.

Eftersom resultaten förekommer mycket splittrat också i forskarnas sammanfattningar, presenterar jag som koordinator nedan ett förenklat, översiktligt sammandrag av projektets centrala resultat uttryckligen när det gäller mark- och vattenfrågans historia.

Jag har valt att använda den moderna benämningen ”samer” för lappmarkernas ursprungsbefolkning, trots att det vore naturligare att tala om ”lappar”, eftersom denna benämning användes allmänt förr både i folkspråket och i skriftspråket och även används i dokumenten från hela den tidsperiod som studien omspänner.

Alla uppfattningar och resultat med källhänvisningar härrör ur forskarnas ursprungliga studier och framförs här i respektive forskares namn. I min rapport nämner jag också namnet på den forskare på vars studie respektive helhet i huvudsak grundar sig.

1. Användningen och ägandet av marker och vattenområden kan studeras främst med hjälp av det dokumentmaterial som uppstod i samband med kronans förvaltning och rättsvård från och med mitten av 1500-talet. Kemi och Torne lappmarker lydde på den tiden under Sveriges rike, dess lagar samt kungens makt och förvaltning. Eftersom materialet har uppstått i samband med förvaltningsåtgärder och rättsåtgärder kan det anses som tillförlitligt efterlämnat material. I dokumenten framhävs myndigheternas synvinkel; samernas röst och vilja kommer fram bland annat i besvär och tingsprotokoll. Det bör noteras att samerna i detta avseende inte har haft en sämre ställning än till exempel den finska allmogen.

2. Ursprungsbefolkningen och ursprungskulturen inom forskningsområdet, dvs. Kemi och östra Torne lappmarker, utgörs av den skogssamiska befolkningen och dess kultur. Skogssamerna använde markerna och vattenområdena för fiske och jakt samt som bete för tamrenar, vilka sköttes nästan som husdjur. I två lappbyar i området, Rounala i Enontekis samt Utsjoki, blev renskötsel som grundar sig på att valla renarna från ett ställe till ett annat, dvs. rennomadism, en etablerad näring under 1600-talet vid sidan av fångsten. (HILTUNEN)

Andra nya näringar som uppstod parallellt med rennomadismen bakom lappmarksgränsen på 1600-talet var jordbruk och boskapsskötsel. Det var de finska nybyggarna som från och med mitten av 1600-talet började idka dessa näringar i Lappmarken, och i synnerhet efter att lappmarksplakatet utfärdades år 1673 började jordbruket utvecklas till en betydande näring i Lappmarken. Förutom nybyggarna började också skogssamerna från och med senare hälften av 1600-talet ha boskap, får och kor, och för utfordringen av dessa behövde man ängar. Ängarna blev en ny form av markanvändning bland samerna och en del av lappskatteländen redan innan samerna började anlägga nybyggen. (HILTUNEN, ENBUSKE, JOONA)

3. Kronan skyddade i många av sina förkunnelser på 1500- och 1600-talet samernas rättigheter till dels lös och fast egendom samt dess användning, dels ostört näringsidkande särskilt gentemot bönderna, men samtidigt tillät kronan också att bönderna idkade fångst i Lappland förutsatt att detta inte orsakade förfång för samerna. I lappmarkerna fanns också sedan gammalt fiskevatten som gick i arv och som bönder söder om lappmarksgränsen hade skaffat av samerna. En ny fas i lappmarkernas historia började när kronan redan från och med Gustav Vasas tid uppmanade särskilt nybyggare att flytta till Lappland, eftersom man ansåg att det fanns tillräckligt med ödemarker i Lappland för att bönder och samer skulle kunna leva sida vid sida. (JOONA, ENBUSKE, HILTUNEN)

4. Samernas traditionella släkt- och familjevisa, ärftliga besittning av fångstmarker och fångstvatten införlivades också i kronans rätts- och skattepraxis. Samerna hade skatteländ som kallades lappskatteländ. Lappskatten, som kronan uppbar från och med år 1553, var en personlig skatt som betalades av varje samisk man som var kapabel att jaga, i princip som ersättning för att han använde lappmarken. Skattebeloppet var dock inte direkt knutet till markernas och vattenområdenas storlek eller kvalitet; forskarna hittade inga bevis för att de någonsin skulle ha värderats eller mätts på samma sätt som böndernas marker. Varje same var skyldig att betala helskatt, dvs. en personskatt som motsvarade ett mantal, men personens förmögenhet och betalningsförmåga togs i beaktande från första början och mantalet spjälkades upp i bråkdelar; således kunde den skatt som en och

samma same betalade för ett och samma lappskatteland ändra från år till år enligt den varierande mantalsstorleken. Ägandeliknande besittning och användning av lappskatteland förutsatte betalning av lappskatt. Skatteland kunde ges i annans besittning på grund av obetalda skatter, och en domstol kunde också bestämma att fiskevattnen och fångstmarkerna måste fördelas jämnare. (HILTUNEN, JOONA)

Vid beredningen av skattereformen år 1695 försökte kronan utveckla beskattningssystemet i Lappland i riktning mot den egentliga jordbeskattningen, dock utan framgång. Jordbeskattningen infördes i Lappland först i och med nybyggena. Lappskatten kan alltså inte användas som bevis på samernas markägande annat än utifrån den allmänna ståndpunkten att lappskatt betalades som ersättning för ägandeliknande besittning av ett lappskatteland. Inte heller kan lappskatten användas som bevis på att lappskattebetalarna var samer, eftersom också de finska nybyggarna – i de fall där deras hemman var beläget på ett lappskatteland – antecknades som lappskattebetalare efter skattereformen år 1695, vilket skedde innan 1760 års bestämmelser om skattläggning började tillämpas. (HILTUNEN, ENBUSKE)

5. Det går inte att bevisa att lappbyarna i Kemi och Torne lappmarker skulle ha haft kollektiv äganderätt till byarnas marker. Lappskatteländen var primärt i innehavarens enskilda, ärftliga besittning. För att betraktas som ägare av ett lappskatteland måste man bo och vara medlem i en lappby samt betala skatt. I lappbyinvånarnas gemensamma besittning var i princip endast bäverfångstområdena. Till de ”ingenmansland” som var belägna innanför lappbyns gränser hade endast lappbyns invånare gemensam nyttjanderätt (fångst, ängar m.m.). Samer och finnar som fick tillstånd till nybygge och anlade ett sådant på ett område innanför en lappby blev också medlemmar av denna lappby. Häradsstinget avgjorde redan på 1600-talet mestadels ägande- och gränstvister gällande såväl lappskatteland som gränser mellan lappbyarna. (HILTUNEN, ENBUSKE)

I 1673 års lappmarksplakat uppmanades nybyggare i allmänhet att flytta till Lappmarken och bryta mark vilken de ansåg vara lämplig för boplats och för vilken de kunde ges bosättningsrätt för detta syfte. Lapparnas markrättigheter nämns överhuvudtaget inte i plakatet. Trots denna allmänna uppmaning till nybygge måste en nybyggare som ämnade bryta mark inom en lappbys område i lapptinget uppvisa ett tillstånd för nybygge givet av lappbyn och innehavaren av det skatteland vars intressen nybygget eventuellt berörde. (JOONA, HILTUNEN).

Nybyggen anlades i tämligen livlig takt i alla lappmarker fram till medlet av 1700-talet, mestadels i god ordning och utan stora tvister. Nybyggarna var till en början finnar, men under 1700-talet började också allt fler lokala samer anlägga nybyggen. Tillstånd för nybygge förvägrades sällan, och endast i sällsynta fall beviljades tillstånd mot en skattesames vilja. Den enda egentliga konflikten uppstod i Kuusamo på markerna i Maanselkä lappby, som på 1680-talet fick uppleva en anstormning av flera tiotals svedjekarlar från Savolax. Det dröjde ända in på 1700-talet innan denna fråga hade lösts. I dessa rättegångar strävade man efter att skydda samernas rättigheter. Överdrivet svedjebruk förbjöds redan i lappmarksplakatet från år 1695. (HILTUNEN, JOONA)

För lappbyarna fastställdes i skattereformen år 1695 en kollektiv skatt, men skatten insamlades fortsättningsvis personligen av både samerna och nybyggarna. Endast nybyggarnas beskattning knöts till mark och boskap. Nybyggarna lyftes till samma nivå som samerna i egenskap av markägare och skattebetalare, och de måste betala högre skatt än samerna, vilket inte överensstämde med andemeningen i 1673 års lappmarksplakat (ENBUSKE, HILTUNEN).

Inom lappbyarna fanns utöver enskilda skatteland entydigt också gemensamma marker som kallades öppna marker, allmänningar, ödemarker eller utmarker. Samerna hade också rätt att jaga på dessa områden, men i huvudsak hänförde sig ägandet till fiskevattnen, fångstområden, betesmarker och ängar. Eftersom områdena innanför lappbyarna upptog enorma arealer, till exempel cirka 10 000

km² i lappbyarna Kitka och Maanselkä i Kuusamo, och eftersom en lappby omfattade 15–20 samefamiljer, var användningen och ägandet av markerna inte särskilt effektiva. Kronan fäste uppmärksamhet vid detta, liksom också vid att samerna var ett synnerligen rörligt folk och största delen av skattelandsinnehavarna och skattebetalarna bodde bara en kort tid i olika lappbyar. Befolkningsutbytet var alltså stort (ENBUSKE, HILTUNEN). Vid ingången av 1700-talet strävade kronan efter att locka bofasta nybyggare till Lappland, såväl finnar som samer. Jordbruket gavs en central ställning när det gällde att utveckla Lappland och bekämpa fattigdomen bland samerna. Dessutom började man på 1700-talet allt mer målmedvetet utveckla lappmarkerna till en sammanhängande och enhetlig del av hela riket inom ramen för den allmänna lagstiftningen. (ENBUSKE).

6. Ända fram till 1740-talet ansåg de lokala domstolarna och tjänstemännen att samernas skattelandsäggande var av skattenatur (JOONA). Marker utanför enskilt hemmansbaserat ägande började dock betraktas som kronomark i lagstiftningen (1683, 1734). I jordabalken i lagstiftningen från år 1734 godkändes inte längre urminnes hävd som grund för markäggande i oskiftade skogar, och enligt statsmakten skulle också Lappland betraktas som allmänning av denna typ (ENBUSKE, HILTUNEN).

Ett avgörande prejudikat för Lappmarken kom att bli Kammarkollegiets beslut år 1742 i tvisten om nybygget Haukiniemi i Kuusamo, eller närmare bestämt dess jordnatur. Nybygget, som hade inrättats på ett lappskatteländ, ansågs i denna rättegång vara av krononatur. Enligt kollegiet skulle hela Lappmarken betraktas som kronoallmänning, eftersom det inte fanns någon författning som angav att lappskatteländen kunde anses vara av skattenatur. Lappmarkens häradsting började från och med år 1744 utgå från att såväl lappskatteländen som de nybyggen som hade anlagts på dessa och på annan mark i Lappland var av krononatur (JOONA).

Det kungliga lappmarksreglementet som utfärdades år 1749 styrde bosättningen och användningen av lappmarkerna ända in på senare hälften av 1800-talet. Kronans grepp om bosättningen, näringarna och markägandet i lappmarkerna hårdnade allt mer. I beredningen av reglementet syns att den primära metoden för att utveckla Lappland var att driva på anläggningen av hemman och få samerna att anamma en bofast livsstil, i likhet med bönderna. Målet var att lyfta samerna ur fattigdomen och rädda dem från undergång (ENBUSKE, JOONA, NAHKIAISOJA).

Enligt reglementet kunde jakt och fiske eller enbart nyttjande av ängar inte utgöra ett hinder för anläggning av nybyggen på områden lämpade för odling. Reglementet prioriterade nybyggen och jordbruk framom samernas näringar, av vilka renskötseln ansågs vara viktigast. Också nybyggarna tilläts idka jakt och fiske, men helst skulle de koncentrera sig på jordbruk (HILTUNEN, JOONA, ENBUSKE).

8. Vid ingången till 1760-talet fanns det gamla finska och samiska nybyggen i alla lappbyar i Kemi lappmark och i Enontekis, och en del av dessa härstammade redan från 1600-talet. Också på många lappskatteländ byggde och bodde man på samma sätt som på ett nybygge. I praktiken ändrades lappskatteländen under senare hälften av 1700-talet, i Kemi lappmark huvudsakligen på 1760-talet, till nybyggen i enlighet med kronans bestämmelser om skattläggning år 1760. Hädanefter skiljde man mellan jordskatt och samernas skatt. Ett officiellt anlagt nybygge som fastställdes av tinget och landshövdingen hade en starkare rättslig ställning än det tidigare skatteländet. Av central betydelse vid anläggningen av nybygge var insyningen, som fastställdes i ting och som gick ut på att nybyggets boplatz, åkrar, ängar, fiskevatten, fångstmarker och tillgång till virke synades. Också marker utanför skatteländet kunde på begäran synas för hemmanet. Samma skatteländ kunde utgöra grund för flera hemman, och till dessa kunde bland annat ängar anslutas från utmarkerna (ENBUSKE).

På 1740-talet försvann lappskattelanden i rättspraxisen, förvaltningen och lagstiftningen med undantag av Enare och Utsjoki, där lappskatteländ omvandlades till fiskehemman och nybyggen ännu långt in på 1800-talet. Med tanke på samernas rättsställning är det viktigt att notera att de inte framtogs sina skatteländ, utan endast skatteländens status förändrades i och med att de anpassades till kronans nybyggesförfarande. Nybyggen anlades också på de överloppsmarker som tillföll kronan, särskilt på 1800-talet.

Majoriteten av samerna valde att bli nybyggare, och också en lapp som anlade ett nybygge betraktades som en nybyggare enligt kronans begreppsapparat. Begreppet lapp kom hädanefter att avse en person som idkade jakt, fiske och renskötsel. Samtidigt tynade lappbyn bort som administrativ och rättslig enhet och som begrepp. Lappbyarna ersattes med socknar och kamerala byar (s.k. jordeboksbyar). (JOONA, ENBUSKE, HILTUNEN)

Så gott som alla lappar som tidigare hade betalat lappskatt flyttades till förteckningen över nybyggare i samtliga lappbyar i Kemi lappmark för första gången i jordeboken från år 1763. Till exempel i uppbördsboken över Sompio antecknade man det året: "Före detta lappar, nuvarande nybyggare i Sompio" och i uppbördsboken över Sodankylä och Kittilä: "Nybyggare, tilförene uptagne som Lappar" (JOONA). År 1766 antecknades i mellersta Kemi lappmark (Kittilä, Sodankylä, Sompio, Kemikylä, Kuolajärvi) totalt 185 nybyggen och en lapp, medan byarna i fråga tio år tidigare hade bestått av 26 nybyggen och 133 lappar (ENBUSKE).

Också i Suondavaara och Peldovuoma i Enontekis grundade sig nybyggandet på lappskatteländ, och nybyggena anlades främst av lokala släkter under senare hälften av 1700-talet. Nybyggen anlades också fortsättningsvis under 1800-talet i livlig takt i Enontekis av lokala släkter på deras gamla skatteländ, delvis också på kronomark. Många hemmansägare levde ännu i slutet av 1800-talet som samerna. De renskötande samerna i Enontekis deltog inte i nybyggandet på samma sätt som i Utsjoki och Enare (HILTUNEN, ENBUSKE).

Kemi lappmark, med undantag av Kuusamo, och skogssamebyarna i Enontekis bosattes således av gamla skogssamiska släkter, den ursprungligaste samiska befolkningen i finska Lappland. Lappskatteländ omvandlades till krononybyggen. Nybyggena fick 15–25 års befrielse från skatt och skattelättnader. Kungen gav år 1766 nyanlagda hemman i Lappland skatterätt utan inlösen. Rätten realiserades inte i praktiken, men i och med förenings- och säkerhetsakten från år 1789 stärktes också kronohemmanens skattenatur så att de fick nästan samma status som skattehemman. Hemman kunde få skattenatur genom inlösen.

De samiska nybyggarna bevarade sin samiska identitet i varierande grad. En del släkter levde långt in på 1800-talet på lappmannanäringarna. På kronomarken utanför hemmanen kunde de jaga, idka vildrensjakt och renskötsel, slå hö på ängarna och ta virke för husbehov. I socknarna i Kemi lappmark och i Enontekis – bortsett från Enare och Utsjoki – förklarades betydande fiskevatten som samfällda områden redan från mitten av 1700-talet. Också de gamla fiskevattnen som innehades av hemmanen i nedre delen av Tornedalen överfördes i de lokala nybyggarnas användning, vilket innebar att "urminnes hävd" inte längre betraktades som giltig grund för ägande. Också nybyggarna började utöka sina renhjordar avsevärt under den senare hälften av 1700-talet och på 1800-talet, och de skötte ofta sina renar på de renskötande samernas marker. Hemmansinnehavare kunde också låta insyns kronomark i syfte att utöka sina marker, särskilt i samband med hemmansdelningar. (ENBUSKE)

Hemmanens och kronans marker avvittrades på det gamla skogssamiska området genom mätningar och kartläggningar först i de tillfälliga och sedan i de egentliga storskiftena i slutet av 1800-talet och på 1900-talet. Också efter storskiftesförrättningarna fick de lokala invånarna på samma sätt som förr utan hinder använda kronomarkerna för fiske, jakt, renskötsel och nyttjande av ängar. De hemman

som anlades på skatteland utvecklades inför storskiftet till enorma markhelheter. Till exempel stamhemmanen på samén Juho Marttiins lappskatteland, som härstammade från slutet av 1600-talet, innehade efter storskiftet cirka 10 000 hektar mark, dvs. 600–1 000 ha/hemman (ENBUSKE).

De skogssamiska nybyggarsläkterna i före detta Kemi och Torne lappmarker utsattes för förfinskning och såväl genetisk som kulturell assimilation särskilt efter mitten av 1800-talet, då området fick uppleva en stor flyttningsvåg från finskt håll. Befolkningen ökade och nybyggen anlades i rask takt. Skogsarbete blev en ny, viktig skogsnäring också för ättlingarna till de före detta skogssamerna. (ENBUSKE)

9. I lappbyarna i Enare och Utsjoki ägde också fiskesamerna sina fångstmarker och fiskevatten som skatteland vid ingången av 1800-talet. Lappskatten grundade sig enligt gammal praxis på markanvändning och förmögenhet. Släkterna och familjerna hade sina egna fasta, med gränsplatser utmärkta boplatser, fiskevatten och fångstmarker som varierade enligt årscykeln och som kunde säljas och gick i arv. I Utsjoki utgjorde Tana älv med dess enskilda fångstplatser stommen för fiskenäringen. Utöver skatteland innefattade lappbyarna också i detta område odelade samfällda marker. (NAHKIAISOJA)

Av de viktiga traditionella näringarna hamnade vildrensfångsten i Enare i svårigheter, då det i mitten av 1800-talet inte längre fanns vildrenar kvar att fånga. En central orsak till denna kris var att de norska renskötande samerna i början av 1800-talet trängde in på betesmarkerna i Enare och Utsjoki med sina enorma hjordar på tiotusentals renar. Förutom att de jagade bort vildrenarna blev deras verksamhet ett direkt hinder för renskötselns utveckling bland de finska samerna. Samtidigt skall också avkastningen av den viktigaste näringen, fisket, ha minskat, vilket bidrog till att man började satsa på jordbruk och boskapsskötsel samt ge sina ärftliga skatteland en officiell ställning som hemman. (NAHKIAISOJA)

De nybyggen som hade anlagts av ett fåtal finnar – främst släkten Kyrö – och samer redan på 1750-talet fick nu en intensiv fortsättning. I Enare anlades under åren 1849–55 ett tiotal särpräglade fiskehemman (boplatser, ängar, fiskevatten), som fortsatte att vara lappskattebelagda. Men i synnerhet anlades nybyggen på före detta skatteland och på odisponerade marker, närmare bestämt över 120 stycken under åren 1831–1900, dvs. nästan lika många nybyggen som det fanns sökande; av dessa nybyggare var 3/4 samer och 1/4 finnar. I Utsjoki insynades under åren 1841–55 mer än 20 fiskehemman på skatteland. På så gott som alla anlades senare ett nybygge. Fram till år 1900 inlämnades sammanlagt 110 ansökningar om anläggning av nybyggen i Utsjoki, men tillstånd beviljades bara för 60 nybyggen. I fiskehemmanen och nybyggena inkluderades urminnes boplatser, fångstmarker och -vatten samt ängar. I Enare och Utsjoki bibehölls fiskevattnen – även nybyggenas – i enskild ägo och användning fram till storskiftet. Efter de skattefria åren omvandlades nybyggena till kronohemman. (NAHKIAISOJA)

Fiskesamerna, som hade betalat lappskatt, valde alltså till stor del att bli nybyggare. I Enare och Utsjoki lappmarker – från slutet av 1800-talet socknar – bibehölls under hela 1800-talet den gamla kollektiva lappskatten, som de ständigt minskande fiskesamerna, nybyggarna (majoriteten av fiskesamerna) och de renskötande samerna erlade med solidariskt ansvar. Fiskesamerna betalade sin skatteandel på traditionellt vis på basis av sin förmögenhet, egendom och fiskenäring, medan nybyggarna betalade skatt enligt sina mantal och de renskötande samerna enligt renhjordarnas storlek. Nybyggarnas skattefria år gällde också lappskatten. Lappskatten, som betalades av allt färre människor, slopades slutligen år 1924. (NAHKIAISOJA)

Befolkningen ökade kraftigt i synnerhet i Enare under den senare hälften av 1800-talet, delvis till följd av flyttningsrörelsen. Också Enare började förfinkas – samerna förlorade emellertid sin majoritet först på 1910-talet. Bosättningsverksamheten fortsatte genom att kronoskogstorp inrättades

på kronans mark; fram till år 1915 inrättades sammanlagt 93 kronoskogstorp i Enare och 21 i Utsjoki. Också en hel del renskötande samer valde att inrätta kronoskogstorp. Många renskötande samer flyttade från Utsjoki till Enare efter att gränsen stängdes; de första flyttade redan på 1850-talet, och under åren 1880–1920 flyttade drygt 20 familjer. Även från Sodankylä, Enontekis och Norge flyttade ett tiotal renskötande samer till Enare kring år 1900. Kronan tillät också att dessa inflyttade samer anlade nybyggen eller skogstorp i området. Kronoskogstörpen blev självständiga på 1930-talet. (NAHKIAISOJA)

I Enare förrättades en temporär avvittring av kronoöverloppsmark och storskifte under åren 1902-06. Hemmanen tilldelades skogsmark enligt sina mantal, cirka 400–750 ha/hemman. Hemmansägarna fick också rätt att fiska, jaga och låta sina renar beta utanför sina egna marker. I Utsjoki förrättades ingen tillfällig avvittring, men där fick hemmansägare på basis av ett senatsbeslut (1885) efter eget behov ta skogsprodukter för eget bruk och täljvirke också för försäljning, delvis även ur skogarna i Enare kommun. Också ett storskifte inleddes i Enare – bland annat på hemmansägarnas begäran – år 1911, men av många orsaker måste det avbrytas år 1918. En lag om storskifte i Enare, Utsjoki och Enontekis stiftades år 1925. Härmed minskade den skattepliktiga mark som skulle avvittras per mantal avsevärt jämfört med den tillfälliga avvittringen. (NAHKIAISOJA)

Således övergick såväl fiskesamerna som de renskötande samerna i Enare och Utsjoki på 1800-talet och i början av 1900-talet till hemmanssystemet under kronans ledning enligt samma mönster som i den övriga Kemi lappmarken på 1700-talet.

10. Renbetet grundade sig ännu på 1700-talet på lappskatteland, men i och med att renhjordarna blev allt större och Lappkodicillen (1751) gjorde det möjligt att fritt flytta renboskap över riksgränsen mellan Sverige och Norge, utplånades lappskattelands- och lappbysystemet i Rounala i Enontekis. Lappkodicillen begränsade också skattelandsägandet till ett enda rike. Till slut blev det för trångt på de enskilda lappskattelanden för de stora renhjordarna. De renskötande samernas kommersiella extensiva renskötsel spred sig på 1800-talet till nästan alla fria kronomarker i Lappland och orsakade på många sätt problem för skogssamernas fångst och nybyggarnas odlingar. På samma sätt som i Kemi lappmark överfördes nybyggarna – också samerna – i Enontekis till jordskattesystemet. (HILTUNEN, ENBUSKE)

Särskilt i norra Norge och Sverige blev renhjordarna till slut enormt stora på 1800-talet, och också de renskötande samerna i Enontekis och Utsjoki deltog i utvecklingen. Tillväxten berodde på höga renkötspriser och möjligheten att bli förmögen. Till sist blev det brist på betesmarker, och fjällsamer från tre länder vallade hjordar på flera tiotusentals renar med Lappkodicillens rätt också i Enontekis och Utsjoki, men även i Enare och redan från slutet av 1700-talet dessutom i de norra delarna av Kittilä och Sodankylä. Å andra sidan ställde sig norrmännen avogt till finnarnas ishavsfiske och de finska renskötande samernas renbete i Norge. Konflikterna ledde till att gränsen mellan Norge och Finland stängdes år 1852. (ENBUSKE, HILTUNEN)

I och med att gränsen till Norge stängdes ökade renbetetrycket från de svenska renskötande samerna – som mest 60 familjer – i Enontekis och därifrån österut. Det orsakade en hel del skador och störningar och försvårade renskötselns utveckling bland före detta skogssamer och rensläkter som hade slagit sig ned i Enontekis. Slutligen stängdes gränsen mot Sverige för renbete i praktiken med stöd av en förordning år 1888. Finnarnas betesmarker utvigades, vilket bidrog till en snabb återhämtning inom renskötseln. Å andra sidan beskattade kronan de renskötande samerna lätt och tillät dem att fritt använda kronomarkerna som betesmarker. (ENBUSKE)

Hand i hand med renbetet flyttade också renskötande samesläkter och familjer i livlig takt över gränserna. Följaktligen varierade antalet skrivna renskötande samesläkter i Enontekis på 1800-talet avsevärt – allt från 6 till 24. Efter gränsstängningarna började vissa rensläkter stadga sig i Enontekis,

samt även i Utsjoki och Enare. Bland de renskötande samerna i Enontekis fanns också flera finska släkter som hade anammat samernas kultur; år 1923 utgjorde de rentav hälften av alla 24 hushåll. Den extensiva renskötseln koncentrerades med tiden i allt färre händer. De gemenskaper som idkade extensiv renskötsel, renbyarna, var förmögna samt mycket slutna och hierarkiska. Äktenskap ingicks rensläkterna emellan. (ENBUSKE)

Sammanlagt ett tjugotal renskötande samesläkter blev tvungna att flytta från Enontekis, de äldsta redan i slutet av 1700-talet men de flesta på 1870- och 1880-talet, till de norra delarna av Sodankylä och Kittilä och delvis vidare till Enare. De hade stora renhjordar och var i allmänhet väldigt förmögna. De renskötande samerna flyttade till kronoskogarna, som var i statens besittning, dock inte till de gamla renbetesmarkerna, utan till sompiobornas före detta vildrensfångstmarker. Forststyrelsen välkomnade nykomlingarna till sina marker med öppna armar, och överlag ansåg forststyrelsen i slutet av 1800-talet att renskötseln som näring lämpade sig väl för dess marker. Staten gav dem också mark för anläggande av nybyggen, i genomsnitt 200 hektar per hemman. År 1912 var alla inflyttade släkter förutom en hemmansägare. (ENBUSKE)

I Enontekis tilldelades nybyggerna mantal som grundade sig på markerna och annan avkastning av hemmanet och så betalade de mantalsenlig jordskatt, vars grunder justerades i samband med skattegranskningar. Också jordskatten inkluderade ännu på 1800-talet en rest av den gamla lappskatten, som grundade sig på fiske och jakt. Från och med den senare hälften av 1700-talet var det bara de renskötande samerna som betalade egentlig kollektiv lappskatt ("sockenskatt"). Också i deras kollektiva lappskattebetalning förekom ett avbrott under åren 1809–1843, av den anledningen att så gott som inga renskötande samer var skrivna i socknen. Därefter betalade de renskötande samerna fortsättningsvis en kollektiv årlig lappskatt på 3 rubel, dvs. 12 mark, som graderades enligt betalarens renantal. Att skattebördan var synnerligen lätt bevisas av det faktum att samerna betalade 1,68 mark i skatt för en boskap på 750 renar, medan en ren var värd 50–60 mark. (HILTUNEN, ENBUSKE)

Den lappskatt som antecknats för fjäll-, fiske- och skogssamerna i jordeböckerna på 1800-talet grundade sig alltså i inget avseende på själva marken och var inte ett bevis på markäggande såsom det tidigare har påståtts. (ENBUSKE)

Forskningsstudien av historien bakom bosättningen, näringarna, beskattningen och markanvändningen i de gamla lappmarkerna visar att alla studerade fenomen har varit föremål för en historisk utveckling och förändring, och de har påverkats av såväl egna, interna faktorer som av statsmaktens politik. Staten har allt sedan den centraliserade statens uppkomst på 1500-talet styrt även utvecklingen i Lappland i hög grad i enlighet med allmänna riksomfattande lagar och förordningar eller genom att så långt som möjligt tillämpa dem på förhållandena i Lappland. Det kan också konstateras att staten genom historien, i synnerhet i sin markpolitik, har behandlat alla dem som bott i Lappland jämlikt som lappländska invånare, utan att göra skillnad mellan människor på basis av etnicitet.

BOSÄTTNINGEN OCH MARKANVÄNDNINGEN I MELLERSTA LAPPLAND OCH ENONTEKIS FRAM TILL BÖRJAN AV 1900-TALET

Forskningssammandrag

FM Matti Enbuske

Studien behandlar bosättningen och markanvändningen i mellersta Lappland och Enontekis från förhistorisk tid till början av 1900-talet. Med mellersta Lappland avses lappbyarna Kittilä, Sodankylä, Sompio och Kemikylä i det historiska Kemi lappmark. Studien tar också upp lappbyarna Kuolajärvi, Kitkajärvi och Maanselkä fram till slutet av 1700-talet, medan den för Enontekis del omfattar tiden från år 1809 framåt. Vid sidan av bosättningsutvecklingen dryftas också markanvändningen i de historiska lappbyarna, dvs. nyttjandet av marker, skogar och vattenområden – i praktiken handlar det om näringsidkandets karaktär. Utredningen har dessutom tagit fasta på sådana faktorer som har styrt bosättningsutvecklingen och markanvändningen, såsom administrativa åtgärder, lagar, tjänstemännen, näringarna samt beskattningen och den relaterade frågan om jordnaturen. Källmaterialet omfattar i princip allt administrativt, beskattningsmässigt och rättsligt material, inklusive berättande källor, som finns om forskningsområdet på såväl lokal, regional som nationell nivå.

De centrala frågorna i studien är följande:

1. Vem bosatte markerna och skedde det betydande befolkningsförändringar i samband med bosättningsutvecklingen?
2. Hurdana administrativa åtgärder vidtog myndigheterna och tjänstemännen i strävan att styra bosättningen och markanvändningen? Hur inverkade olika författningar, bestämmelser och lagar på markanvändningens karaktär?
3. Hurdant var markanvändningens kontinuum ur näringsidkandets perspektiv?
4. Hur verkställdes beskattningen i lappbyarna och i de socknar som senare bildades inom mitt forskningsområde? En väsentlig fråga är huruvida lappskatten grundade sig på jorden, och huruvida beskattning också kan användas som motivering för markägande.

Under århundraden har statsmakten konsekvent ansett att Lappmarken är kronojord. Detta ifrågasattes inte ens i de diskussioner om kronans rätt till markägande som svallade under ståndsriksdagen i mitten av 1700-talet. Lappland var ödemark, och således kronans allmänning. På regional nivå uppfattades dock Lappland mer detaljerat. Enligt de riktlinjer som utstakades av landshövdingarna, fogdarna, domarna och länsmännen bestod Lappland av enskilda lappars och nybyggares skatteland, byarnas samfälliga marker och kronoallmänningar. Också de lokala invånarna delade denna uppfattning.

Lappbyarna i det historiska Kemi lappmark ägde inte byns marker som kollektiv. Däremot kan de enskilda släkternas besittningsförhållande till de marker som de nyttjade för sina näringar mot skatt, dvs. lappskattelanden, jämföras med ett ägandeförhållande. Lappbyarna bestod dock inte bara av lappskatteland. Ingenmanslanden inom byarna ansågs genomgående vara kronomark. En del av jaktmarkerna räknades också höra till byns allmänning. Den i dag kraftigt framförda uppfattningen att den enskilda skattemannarätten omöjligen kunde försvinna helt i Lappland, till exempel som en följd av skogslagarna, ser sålunda i ljuset av den historiska utvecklingen ut att hålla streck. De enskilda släktmarkerna kvarstod i släkternas besittning, men allmänningarna

ansågs tillhöra kronan. De enskildas marker försvann alltså inte från lappbyarna, men det gjorde inte heller kronoallmänningarna. Med avseende på jordnaturen var lappskattelanden dock inte av skattenatur.

I praktiken är det svårt att ange exakt när under historiens gång ett visst markområde har kommit i enskild eller statlig ägo för första gången. Ett problem när man ser tillbaka i historien är att i motsats till privatpersoner behövde kronan i allmänhet inte bevisa sin besittningsrätt till enskilda markområden. Ett område som inte var i enskild eller samfällad besittning tillhörde kronan.

Indelningen i enskilda och allmänna marker blev ännu tydligare efter år 1763, då de som betalade lappskatt i Kemi lappmark blev nybyggare. Samtidigt slopades lappbyn som administrativ enhet och i stället övergick man till bondesocknarnas system. De gamla skattelanden övergick naturligt i nybyggenas besittning i hemmanssystemet samtidigt som jordbrukets betydelse för hemmanen underströks. Statsmakten beviljade nybyggerna rätt till skattenatur år 1766, men i början av 1800-talet var alla hemman inom forskningsområdet fortfarande av krononatur.

Också renbetesmarkerna i Enontekis tillhörde kronan på 1800-talet. Ingenting i den administrativa utvecklingen och beskattningspraxisen pekar på ett kollektivt markäggande i Enontekis lappby, och Enontekis har de facto aldrig varit en enhetlig lappby. Till exempel Rounala lappby, i den form den hade på 1700-talet, var inte längre på 1800-talet en administrativ enhet under Enontekis. På den finska sidan av Enontekis bodde under 1800-talet en grupp renskötande samer, som bildade små renbyar och som betalade samma skatt som de nomadiserande samerna, dvs. fjällsamerna. De renskötande samer som flyttade till Sodankylä och Kittilä i slutet av 1800-talet var däremot inte skyldiga att betala skatt.

Det bör också noteras att inga mätningar av marker eller kartläggningar utfördes på hemman inom Lappmarken före storskiftet, utan de var tillfälligt grundade. Det innebär att de markområden som utstakades vid insyningen av nybyggen, främst ängarna, inte nödvändigtvis togs i beaktande i samband med storskiftet. De oklara ägande- och nyttjanderättsförhållandena när det gäller ängar nämns upprepade gånger också i tjänstemännens framställningar från 1800-talet. Ofta nyttjades de av invånarna själva på basis av överenskommelser, vilket ibland ledde till tvister som måste lösas vid ting. I takt med att bosättningen tätnade ökade också tvisterna om rätten att nyttja ängarna. Det kanske största enskilda problemet när det gäller markanvändningen i Lappland på 1700- och 1800-talet var att markerna inte hade mätts upp.

Förhistoriska särdrag

Det dröjde innan det historiska Kemi lappmark blev en administrativ helhet, sannolikt så länge som till slutet av 1400-talet eller början av 1500-talet. Lappmarkerna var administrativt sett formade uttryckligen för den svenska kronans förvaltningssystem, och lappmarken i den norra delen av riket Novgorod, vars invånare under den äldre medeltiden till stor del var karelare, utgjorde inte ett förvaltningsområde enligt den svenska modellen. Kemi lappmark kunde snarare jämföras med förvaltningssystemet i den vitahavskarelska lappmarken, där uppbördsmännen från Kexholm i ryska Karelen samlade in de årliga skatterna i varje lappby. Visserligen kom uppbördsmännen i Kemi från norra Österbotten – ett område som på finska kallades Seitsemän Kymen Karjala. Det står klart att lappbyarna blev de första förvaltningsenheterna i det område som senare kom att kallas Kemi lappmark. De utgjorde emellertid med avseende på beskattningssystemet i öst delvis mindre enheter än de lappbyar som senare förvaltades av den svenska kronan. I synnerhet Kuolajärvi är ett bra exempel på detta.

Lappbyarnas uppkomsthistoria har daterats till senare delen av järnåldern. Byarna bildades till följd av tryck utifrån; vildmarksjakten ökade och statsmakternas grepp om områdena i norr hårdnade. Ändå konstaterar till exempel svensken Filip Hultblad i sin studie om lappskattelanden i Jokkmokk från år 1968 att de ursprungligen var ett samiskt system, och att det svenska skattesystemet inte inverkade på deras uppkomst. Hultblad hänvisar till det skoltsamiska samhällssystemet, där han menar att de gamla traditionsenliga skattelanden bibehölls längst. Hult-blads ståndpunkt bygger i och för sig på det traditionella tankesättet under slutet av 1800-talet och under 1900-talet, enligt vilket lapparna representerade en forntida, statisk kultur vars mest primitiva representanter utgjordes av skolterna. Motiveringarna är dessutom ohållbara på den grund att skoltsamerna har omfattats av det karelska, novgorodska och ryska skattesystemet minst lika länge som lappbyarna i Kemi lappmark och minst lika länge som lappbyarna i Sveriges Lappmark har omfattats av birkarlasystemet. Det karelska och novgorodska skatteuppbördssystemet påminde mycket om de svenska birkarlarnas system. En annan bakomliggande orsak till organiseringen i lappbyar var samhällenas egna behov.

Den karelska kulturen satte en stark prägel på den tidiga bosättningen i Kemi lappmark, särskilt i Kittilä. Det var dock tavasterna som redan under den förhistoriska tiden sysslade med den allra äldsta formen av vildmarksjakt, och en del av dem bosatte sig säkert också permanent längs kusten (Pohjanranta). Frågan är i hur hög grad de förhistoriska tavasterna skiljde sig från samerna. Överhuvudtaget är frågan om de första nybyggarna i Suomenniemi ytterst problematisk; det är en process som går tusentals år tillbaka i tiden. Ur historisk synvinkel är det svårt att i problematiken kring ursprungsbefolkningen se i vilken grad den samiska och den finsk-ugriska befolkningens ankomst till norr avviker från varandra. Till problematiken hör också frågan vilket inflytande Komsakulturen, vars bosättning sträckte sig längs Ishavets kust, hade på den tidiga samiska befolkningen. Den genetiska forskningens resultat är i praktiken synnerligen flertydiga och beroende av riktlinjerna inom andra vetenskapsområden. Såväl den samiska som den finländska arvsmassan har ansetts härstamma från väldigt tidiga befolkningsdelar. Nuförtiden behandlas frågan om ursprunglighet utifrån perspektiven näringshistoria och kultur.

I slutet av järnåldern och under den äldre medeltiden fick tavasterna sällskap av bönder från Satakunda och Vakka-Suomi (det som nuförtiden kallas Nystadsregionen) som sökte sig ut till ödemarkerna (erämarkerna) i de allra nordligaste delarna av Lappland, eventuellt också till Ishavet. Det var särskilt de dyrbara pälsskinnen som fungerade som lockbete, eftersom det fanns en gränslös marknad för dessa i Europa. Också en del västfinnar blev fast bosatta i de stora älvdalarnas mynningsområden. Den här vildmarksjaktperioden avslutades senast på 1100-talet av karelarna, som också orsakade en småskalig bosättningsexpansion norrut. Den karelska bosättningen rotade sig förutom kring älvmynningarna också längs de stora älvarna i inlandet sida vid sida med den gamla samiska befolkningen. Den äldre medeltiden var som helhet en orolig period i Lappmarken, eftersom också norrmännen försökte utvidga sin intressesfär till inlandet i norr.

Svenska kronan skärpte sitt grepp om Kemi älvdal på 1300- och 1400-talet, varvid det också uppstod någon typ av nyttjandegräns mellan jordbruksbygden och Lappmarken. Beskattningen började utformas till ett system som motsvarade birkarlasystemet i Sveriges lappmarker. I praktiken inkluderades också ett antal välbärgade bönder i Kemi. Kemibornas storskaliga s.k. erämarksverksamhet i lappmarkerna visar att de var ett aktivt folk. Det var inte bara fiskevattnen som lockade, utan kanske ännu viktigare var jaktmarkerna. Jakten efter pälsskinn och på vildrensmysarna var dock en så omfattande verksamhet att bönderna knappast kunde delta kontinuerligt. Antingen arrenderades myrarna och fiskevattnen till invånarna i lappbyn eller också hade bönderna drängar på sina lappmarksområden.

I lappbyarna fanns förutom land som innehades av lappskattebetalande bybor också marker som nyttjades av bönder för erämarksverksamhet samt samfällda områden. De särdrag i markanvändningen i Kemi lappmark som framgår av dokumenten från 1600-talet uppstod med andra ord redan under medeltiden. Bönderna hade fått sin starka ställning dels genom underkuvning, dels genom fredlig samexistens. Beskattning innebar i viss mån underkastelse för skattemyndighetens makt, men samtidigt erbjöd beskattningen också ett starkare skydd.

Bosättningens och markanvändningens tidiga faser

Lappbyarna i Kemi lappmark var väldigt glest befolkade i mitten av 1500-talet, men bosättningen ökade mot slutet av århundradet. År 1555 var antalet skattebetalare 78 och år 1603 hade antalet ökat till 118. Under tiden för lappmarkernas skatteuppbördsarrende på 1620- och 1630-talet skedde betydande förändringar som på grund av bristen på källor förblivit höljda i dunkel. Efter krisperioden på 1610-talet ökade antalet skattebetalare i Kemi lappmark två- och ställvis till och med trefaldigt så snabbt att tillväxten inte kan ha berott endast på den interna befolkningsökningen inom byarna. År 1642 var antalet rökar 194. Det måste ha gått till så att människor från andra orter flyttade till lappbyarna och smälte in i byalagens befolkning. Följande djupa kris i medlet av 1600-talet skar bort en del av den tidigare tillväxten, men slutet av århundradet var åter en gynnsam period.

När det gäller bosättningens karaktär avvek Kittilä avsevärt från lappbyarna i öster och påminde också utvecklingsmässigt om Torne lappmark. Kittiläs marker nyttjades säkert till stor del av bönder från Kemi, och den norra delen av Kittilä var sannolikt också ganska långt i Tornedalsböndernas besittning. Det fanns knappast en enda gammal skattebetalande lappsläkt kvar i Kittilä på 1600-talet. Med olika tidsintervall hade lappbyn fått nya invånare, tidigare framför allt från släkter med karelskt ursprung men senare också från Tornedalen. En del av släkterna ansågs dock i början av 1700-talet vara genuint lapska. Bosättningsgrunden i de andra lappbyarna i Kemi lappmark bestod på 1600-talet av de gamla byalagens lappsläkter, även om vi inte vet vad som hände till följd av den kraftiga tillväxten under skatteuppbördsarrendeperioden. Någon typ av rörelse hade åtminstone förekommit i byarna i den östra gränstrakten. Också vissa områden i de södra delarna av Sodankylä nyttjades av bönderna i Kemi.

Ännu vid ingången av 1700-talet tillhörde de som betalade lappskatt inom forskningsområdet, dvs. Kittilä, Sodankylä, Sompiotrakten och Kuolajärvi, till allra största delen den lapska kulturen. Alla släkter i lappbyarna representerade den skogssamiska kulturen, med undantag av de familjer som hade blivit nybyggare i slutet av 1600-talet. De familjer som hade valt att anlägga nybyggen på sina gamla lappskatteland fanns också alltså antecknade i skatteuppbördslängderna som lappskattebetalare ända fram till förändringen år 1763. Däremot antecknades invånare som anlagt sitt nybygge utanför släkternas skatteland i lappbyarna som nybyggesskattebetalare.

Det hade strömmat in nybyggare till Lappland redan en längre tid innan det första lappmarksplakatet utfärdades år 1673. Med hjälp av den möjlighet som plakatet gav anlade bönder av savolaxiskt ursprung, som kom till lappmarkerna från Österbotten, de första nybyggarna i södra delen av Sompio och Sodankylä, senare också i södra delen av Kittilä. Nykomlingarna var dock få till antalet. Ännu vid slutet av 1600-talet fanns det mindre än tio nybyggen, och under 1700-talet ökade antalet endast med några enskilda familjer. Kuusamoregionen, som fick uppleva en enorm svedjebruksexpansion från Kajanaland, utgjorde ett kapitel för sig. Däremot hade nybyggarverksamheten inte nått Kuolajärvi ännu på 1600-talet.

I och med utvecklingen i Lappmarken blev det under den senare hälften av 1600-talet också viktigt att utreda gränsförhållandena i detalj. Särskilt aktuellt blev det att dra en gräns mellan Kemi socken och Kemi lappmark. För viktiga hävdeområden hade det funnits en lappmarksgräns redan i början av 1500-talet. Också mellan lappbyarna hade gränser för nyttjande stakats ut redan i urminnes tider. Behovet att dra upp gränser för besittningen uppstod säkert redan i samband med att lappbyarna bildades.

Det synes mycket uppenbart att Kemiböndernas uppfattningar om lappmarksgränsen på 1670-talet överensstämde med den situation som gällde ännu i början av århundradet. I samband med att vildmarksjakten minskade i slutet av 1500-talet och under 1600-talet försköts också gränserna för nyttjande längre söderut. Detta hände särskilt i Kittilä men i viss mån också i Sodankylä. Däremot ledde bosättningen av Kemijärvi till att lappmarksgränsen i öster drogs allt djupare in i Lappland för att försvinna spårlöst i Kuusamo. Kemijärviområdet hade åtminstone sedan medeltiden nyttjats som samfälld mark av flera lappbyar, i egenskap av gränsbygd, och utgjorde således inte en separat lappby. Gränsen mellan Lappmarken och Österbotten, dvs. Uleåborgs län, följde under den senare hälften av 1700-talet gränsen mellan Sodankylä församling samt Rovaniemi och Kemijärvi församlingar i Österbotten. Av det historiska Kemi Lappmark blev Kuolajärvi och Kuusamo på Österbottens sida.

Som ett allmänt drag i den tidiga bosättningen och markanvändningen i Kemi lappmark kan konstateras att lappbyarna sedan gammalt innehöll hävdemarker som innehades av byns släkter. Byasläkternas huvudviste var deras hävdemarker, och de förflyttade sig på sina marker i en årlig rytm som dikterades av näringsverksamheten. Vinterbyn har således haft ringa betydelse i samhälleligt avseende. Kring midvinter samlades byns invånare för att behandla viktiga ärenden såsom handeln, beskattningen och byns gemensamma angelägenheter. Då kunde familjerna till exempel komma överens om sin gemensamma fångststrategi.

Av stor vikt när det gällde markanvändning var myrsystemen, med tanke på vildrensjakten, bäverbäckarna och de fiskrikaste sjöarna, av vilka de flesta nyttjades samfällt av flera släkter. Bäverjakten blev senast på 1600-talet en samfälld jaktform för lappbyn, och också vildrensjakten blev alltmer gemenskapsbetonad. Däremot har tamrenskötsel endast förekommit i liten skala i Kemi lappmark.

Stormakten Sveriges centralförvaltning strävade också efter att förenhetliga de provinsiella systemen och införliva dem i den allmänriksomfattande förvaltningen, som också skulle omfatta Lappmarken. Denna strävan syntes till en del i de lappmarksplakat som utfärdades år 1673 och 1695. Lappmarksplakatet från år 1673 lade grunden för bondehemmanssystemet i Lappland. Trots att de inflyttade nybyggarna blev skattebetalare i lappbyn, dvs. bymedlemmar, ledde plakaten inte till någon betydande bosättningstillväxt i Lappland, med undantag av Kuusamo. Forskarna har också av gammalt ansett att efter år 1673 tillämpades samma beskattning och jordnatur i Lappmarken som i det övriga svenska riket. Detta stämmer dock inte. Kronan försökte inkludera Lappmarken i det allmänna riksomfattande systemet, men utan framgång.

Lappskatten grundade sig på personlig skatteförmåga, om än själva betalningen skedde i form av produkter av näringsverksamheten. Även om jakt, fiske och renskötsel inte var legitimerade som näringar avsedda uteslutande för lappbyns medlemmar, grundade sig deras beskattning på idkandet av dessa näringar. Ur kronans synvinkel knöts beskattningen under 1600-talets lopp allt mer till markanvändningen i anslutning till näringarna, i och med att det riksomfattande fogdesystemet etablerades i Lappmarken. Mot slutet av århundradet blev följaktligen också begreppet skatteland allt vanligare i Lappland. Utvecklingen ledde på ett naturligt sätt till den lappbyvisa beskattning som genomfördes år 1695 och som kronan utan framgång försökte få knuten till marken.

Sammantaget kan man konstatera om beskattningens förhållande till markanvändningen att lappskatten inte i något skede före år 1695 var knuten direkt till marken, och än mindre var den ett tecken på markägande. Av denna anledning kan lappskattebetalarna inte heller likställas med hemmansinnehavarna i det jordskattesystem som tillämpades i jordbruksbygderna. Försök gjordes för att styra beskattningsgrunderna i lappmarkerna mot den allmänna, riksomfattande jordbeskattningen, men detta kunde inte genomföras ännu år 1695. Det visade sig också på 1700-talet i praktiken vara svårt att verkställa skatteläggningen, främst på grund av bristande lantmäteriressurser.

Administrativa och samhällspolitiska riktlinjer

De lokala tjänstemännen hade stort inflytande under frihetstiden, och särskilt under 1740–1760-talen, eftersom de hade kännedom om förhållandena i Lappland. Under Gustav III:s tid hårdnade kronans grepp om markbesittningen betydligt i jämförelse med den tidigare liberala frihetstiden. Samtidigt avgjordes också frågan om ägandet av överloppsmark. Kronan tog all överloppsmark i sin besittning. Sålunda vann kronan den flera decennier långa principiella diskussionen om statens roll när det gäller markägande samt dess rätt till överloppsmark. I förenings- och säkerhetsakten från år 1789 garanterades emellertid skattebönderna en stark äganderätt till markerna på sina hemman.

Lapplands vida ödemarker tillhörde kronan, och kronan hade också rätt att bestämma över hur markerna bosattes och nyttjades. Också alla skogslagar som stiftades av det svenska riket och senare av det autonoma Finland innehöll konsekvent bestämmelser om detta. Kronan ansåg sig också ha rätt att avgöra tvister om lapparnas skatteland och reglera innehavet av desamma. Därtill upplät kronan marker och vattenområden till invånarna mot skatt. Redan lappmarksplakaten i sig är ett tecken på hur statsmakten förhöll sig till lappmarkernas besittning.

Den västerbottniske landshövdingen Gabriel Gyllengrip utarbetade under 1730- och 1740-talen ett kolonisationsprogram, som slutligen kom att bli en avgörande vägvisare i Lapplands bosättnings- och markanvändningshistoria. Gyllengrips riktlinjer bildade också stommen för 1749 års lappmarksreglemente. Hans utvecklingsarbete grundade sig på fyra ambitioner:

1. Bedriva storskalig gruv- och bruksverksamhet
2. Få ekonomisk nytta av de omätliga skogarna
3. Göra jordbruket till en basnäring för invånarna i Lappmarken
4. Utöka nybyggarverksamheten och folkmängden

Programmet måste byggas upp utifrån dessa fyra punkter och genomföras i omvänd ordning, eftersom det var omöjligt att skapa en blomstrande jordbrukskultur och skogsnäring utan nybyggen och befolkningstillväxt. Dessutom stödde samtliga tre sistnämnda ambitioner ett optimalt bergsbruk.

Den fjärde punkten, främjande av nybyggarverksamheten, förgrenade sig till ett separat program, där man först måste mäta markerna och förrätta rågångar, därefter dela markerna och slutligen skattlägga hemmanen enligt en viss metod. Det blev viktigt att attrahera fler nyodlare. Hemmansägarnas näringsidkande måste dock avgränsas, eftersom det också måste finnas utrymme för lappmannanäringarna. Marker som inte lämpade sig för nybygge skulle lämnas åt lapparna, och vidare måste nybyggerna till exempel ges rätt till fiske till husbehov i närheten av gården.

En annan påverkande instans vid uppkomsten av reglementet var direktionen över Lappmarkens Ecklesiastikverk. Direktionens primära mål var att göra lapparna till ett bofast folk, såsom bönderna – med andra ord att gynna nybyggarverksamheten i Lappland. Samtidigt ville man styra in lapparna allt mer på renskötsel. I de områden i lappmarkerna där jordbruk och boskapsskötsel blev den primära näringen skulle dock förmåner som hade hört till det gamla lappbysystemet överföras på nybyggarna.

Ambitionerna i lappmarksreglementet från år 1749 överensstämde med Gyllengrips visioner: locka nybyggare till Lappland, göra lapparna till ett bofast folk och framhäva nybyggarnas förpliktelser gällande jordbruket. Reglementet var uttryckligen inriktat på anläggning av nybyggen och jordbruksidkande, och det behandlade varken lappmannanäringarna eller lappskatten. Anläggningen av nybyggen prioriterades också framom samernas näringar.

Landshövdingens visioner och de förhoppningar som direktionen över Lappmarkens Ecklesiastikverk hyste omsattes i praktiken av Lars Qvist i den södra Lappmarken och av Anders Hellant i den norra Lappmarken. Som rättesnöre hade de särskilt 1760 års lappfogdeinstruktion, och i synnerhet dess 10 §. Här fastslogs att markerna inom en lappby i första hand var nybyggarmarker, och att endast sådana områden som var obrukbara för detta syfte kunde nyttjas som renbetesmarker. På nybyggarmarkerna anlades krononybyggen.

En viktig fortsättning på 1749 års reglemente var tilläggsprotokollet till traktatet i Strömstad år 1751, den s.k. Lappkodicillen. Förutom att kodicillen gjorde det svårare för de renskötande samerna att idka privat näringsverksamhet började också norrmännen begränsa finnarnas och de finska samernas fiskemöjligheter längs Ishavets kust. Det var uttryckligen till följd av norrmännens verksamhet – dels också av de norska renskötande samerna – som det uppstod problem redan på 1750-talet, och problemen aktualiserades under 1800-talet. För finnarna och samerna på den finska sidan var Lappkodicillen ursprungligen ett utmärkt traktat, som man ville hålla fast vid. Norrmännen lyckades dock eliminera Lappkodicillen, och utvecklingen ledde slutligen till att gränsen stängdes år 1852.

Beskattningen utgjorde under autonomins tid den aktuella frågan i anslutning till markanvändningen i Lappland, men den förvaltningsmässigt mest betydande händelsen var inrättandet av skogsförvaltningen i Finland på 1850-talet. Också kolonisationsverksamheten överfördes på skogsmyndigheterna år 1877. Det rekordartat livliga anläggandet av nybyggen i Lappland ännu på 1840- och 1850-talet avstannade så gott som totalt under den senare hälften av århundradet. Ekonomiska intressen prioriterades i användningen av skogar. Hindren för en ny våg av nybyggarverksamhet avlägsnades först i och med självständighetstidens kolonisationslagstiftning. I slutet av autonomins tid genomfördes slutligen också de första storskiftesförrättningar inom det historiska Kemi lappmark, trots att frågan om mätning av marker, skattdelning och delning hade varit aktuell redan på 1700-talet.

Storskiftet inleddes i Kittilä år 1882 och i Sodankylä år 1891. Storskiftet var inte förknippat med några som helst gamla specialfrågor kring markanvändning, bortsett från ängstvisterna. Överloppsmarken avvittrades till kronan på samma sätt som i de storskiften som förrättades på andra håll och i enlighet med lantmäteri-reglementet från år 1848. Hemmansinnehavarna åberopade inte heller i något skede de gamla lappbyrättigheterna eller andra motsvarande rättigheter, trots att innehavsförhållandena särskilt i anslutning till gamla ängar utreddes grundligt. Principen var också att hemmansägarna efter skiftesförrättningar fortsättningsvis skulle ha rätt att nyttja renbetesmarkerna samt idka jakt och fiske på kronans marker. Detta betonades särskilt vid planeringen av skiftesförrättningar i Enontekiö.

En uppfattning som på senaste tiden ansetts vara avgörande när det gäller frågan om markrättigheter i Lappland är att ingen överloppsmark avvittrades i samband med storskiftesförrättningar, varför ingen kronomark heller kan ha uppstått i de historiska lappbyarna. Som ovan redan har framgått bestod lappmarkerna sedan gammalt av enskilda marker, bymarker och kronomarker på samma sätt som i bondebyarna i allmänhet. Den samtida uppfattningen var alltså att en del av lappbyns område utgjordes av kronomark. Ogiltigheten av de storskiftesförrättningar som genomfördes i Lappland har motiverats också med att de tillfälliga skiftesdelningarna inte alls gick ut på att avvittra överloppsmarker. I juridiska granskningar har man uppenbarligen allmänt taget ansett att de tillfälliga avvittringar som genomfördes i Lappland inte hade något som helst att göra med äganderättsarrangemang.

Avvittringarnas tillfälliga karaktär lämnar inget utrymme för tolkning. Senaten förordnade år 1874 att en ”provisionell afrösning af öfverloppsjord” skulle verkställas i Kittilä och Sodankylä. På motsvarande sätt ansåg senaten år 1899 det vara rimligt att förordna att överloppsmarkerna i

Enontekis församling skulle stakas ut till kronomarker på kronans bekostnad i enlighet med innehavsförhållandena. I Enontekis fall syns principen att hemmansinnehavarna tilldelades mark enligt mantal, medan den resterande marken tillföll kronan enligt innehavsförhållandena. Samma princip hade tillämpats också vid avvittringen av tillfälliga överloppsmarker i Kittilä och Sodankylä. Med andra ord betraktades all mark utanför hemmanen som överloppsmark. Till exempel i det möte om tillfällig avvittring av överloppsmark i Kittilä som hölls i juni 1874 konstaterades uttryckligen att syftet med förrättningarna var att avskilja kronans överloppsmarker och fastställa kronomarkens gränser. Hemmanen skulle tilldelas mark enligt 139 § i lantmäterireglementet från år 1848. Det var alltså fråga om en fördelning av markägarande mellan kronan och de enskilda hemmansinnehavarna. Så gjorde man också i Enontekis. Också i handlingar från 1800-talet, bland annat gällande insyningar av kronohemman i Enontekis, betraktades områden som inte hörde till ett hemman som kronomark.

En fråga för sig är sedan hur begreppet överloppsmark skall tolkas i förhållande till begreppet ödemark. Överloppsmark har ansetts betyda marker som hemmansinnehavarna av hävd brukat men som i samband med skiftesförrättningarna bedömts som överflödiga i förhållande till mantalet. I ödemarken fanns överhuvudtaget inga hävdemarker som innehades av hemmanen. Begreppsskillnaderna har dock ingen betydelse för den historiska utvecklingen. Till exempel i det påbud som kungen år 1787 utfärdade till landshövdingen i Uleåborgs län betraktades ödemark – också oavvittrad sådan – som kronomark och likställdes med överloppsmark. I och med påbudet blev det möjligt att anlägga kronohemman i ödemarkerna, trots att dessa ännu inte hade mätts eller avvittrats. Motsvarande förfarande kunde tillämpas också i Lappmarken.

I samband med de tillfälliga avvittringarna konstaterades att rågångarna inte var bindande med tanke på de egentliga storskiftesförrättningar som skulle genomföras senare. I tvister som uppkom i samband med storskiftet visade sig dessa rågångar ändå vara avgörande grunder för såväl ägodelningsrättens som Hovrättens beslut. Allmänt taget kan konstateras att de tolkningar om lagen om storskifte från år 1925 som gällde Enontekis, Enare och Utsjoki enligt vilka mark som inte införlivades i enskilda marker redan var kronomark, ter sig naturliga i ljuset av den historiska utvecklingen.

Bosättningsstrukturen för Kittilä, Sodankylä och Enontekis på 1700- och 1800-talet präglas som helhet av stabilitet. I motsats till vad forskningar i allmänhet gett vid handen skedde det ingen typ av explosionsartad tillväxt eller finsk bondekolonisation i Lappland. Särskilt i Helmer Tegengrens studie från år 1952 konstateras att den ursprungliga lapska befolkningen försvann från Kemi lappmark till följd av bosättningsutvecklingen och att det bara bodde finnar i Sodankylä- och Kittilätrakten. Den faktiska utvecklingen avvek markant från den uppfattning som varit rådande alltsedan Tegengrens studie. Ett undantag utgjorde givetvis Kuusamo, men även där övergick de gamla lappsläkterna i Kitkajärvi och Maanselkä till hemmanssystemet. I synnerhet lappsläkterna i byn Kitkajärvi behöll stora delar av sina gamla lappskatteländ också efter övergången till hemmanssystemet. Den traditionella skogssamiska kulturen i Kemi lappmark omvandlades till en bondekultur, som dock bibehöll de näringsmässiga och juridiska särdrag som är typiska för Lappmarken. I och med den snabba befolkningstillväxten började bosättningen expandera med de gamla släkterna i området som drivkraft.

Den egentliga bosättningsutvecklingen karaktäriserades från och med 1700-talet av fyra olika halvsekelånga perioder. Under den första perioden fram till medlet av 1700-talet stagnerade eller rentav minskade antalet skattehushåll, men därpå följde en period av kraftig tillväxt under den andra hälften av århundradet. På grund av svåra missväxter avmattades tillväxten i början av 1810-talet, och efter det följde en period av stagnation. Från mitten av 1800-talet anlades nybyggen i aldrig tidigare skådad takt ända fram till 1870-talet, då nybyggarverksamheten

avmattades. Den uppväxande befolkningen flyttade ut till arrendemarkar och torp, och dessutom förrättades en hel del hemmansklyvningar.

Lappbyasläkterna innehade av gammal hävd egna lappskatteland, och de betalade skatt på avkastningen från de näringar som idkades på denna mark. Markerna var indelade i små delar, och de täckte inte hela byns område. Inom lappbyarna fanns således ingenmansland och samfällda marker precis som inom bondbyarna. Ett lappskatteland kunde väldigt naturligt omvandlas till nybyggmark, och markanvändningen var etablerad redan i övergångsskedet. Detta innebar att de marker som insynades för nybyggen inte heller utgjorde enhetliga och vidsträckta helheter, utan markerna låg splittrade som ett lapptäcke över hela byn. I syfte att förebygga detta infördes en bestämmelse i förordningen om mantalsskrivning från år 1858 som fastställde att insyningarna av nybyggarna skulle förrättas årligen som enhetliga regionala helheter. På så sätt kunde enhetliga marker insynas också för varje hemman.

Jordbruksexpansionen kulminerade i en ändring i 1763 års skatteuppbördslängder, i och med vilken de som tidigare hade betalat lappskatt nu pålades nybyggesskatt i stället. Ändringen gällde dock inte Enare. Därtill ändrades förvaltningssystemet till sockenförvaltning. Förändringen var en summa av olika faktorer. Den berodde delvis på en otvungen näringsutveckling. Förändringen underblåstes av de lokala tjänstemännens aktiva jordbruksfrämjande arbete, men den främsta bakomliggande orsaken var kronans ambitioner när det gällde att utveckla förhållandena i Lappmarken. En forcerande faktor var utan tvekan de lokala tjänstemännens rådgivningsarbete, som enkelt också kunde gå ut på att belysa innebörden av 1749 års lappmarksreglemente. I och med reglementet fick nybyggarna en starkare markinnehavsställning jämfört med vad lapparna hade i förhållande till sina lappskatteland.

Allmänt taget var markerna i det historiska Kemi lappmark bebodda av gamla lappsläkter med hembygder av gammal hävd. Dessa släkters rättigheter till markanvändning och markägande stärktes på deras gamla skatteland i och med övergången till hemmanssystemet. Detta fenomen framkommer tydligt också i Enontekis på 1800-talet under den livliga nybyggerperioden.

Jordbruksexpansionen i Kemi lappmark var således inte, med undantag av Kuusamo, ett resultat av finsk kolonisation, utan en följd av att de gamla lappsläkterna övergick till hemmanssystemet. Förändringen berodde inte på svårigheter i ”de traditionella näringarna”, såsom den tidigare forskningen har ponerat, utan framför allt på de möjligheter att bli förmögnare som de nya näringarna medförde. Dessutom var det möjligt i hemmanssystemet att få en stark ställning som innehavare av gamla skatteland, vilket gjorde nybyggeralternativet ännu attraktivare. Nybyggarna hade dock även skyldigheter gentemot kronan när det gällde byggnader och röjning. De var bland annat tvungna att bruka jord i liten skala.

Näringar och markanvändning

Markanvändning innebar i konkret bemärkelse näringsidkande. Nybyggerverksamheten i anslutning till hemmanssystemet spred sig till Kemi lappmark omedelbart efter att det första lappmarksplakatet utfärdades, men nybyggarna hade inte förbundit sig till att idka jordbruk. Endast boskapsskötseln blev vanligare i Lappmarken under 1600-talet, då nybyggerbönderna i övrigt idkade samma näringar som den övriga befolkningen: fiske och jakt. Spannmålsodling förekom endast marginellt, men dess betydelse ökade under de klimatologiskt gynnsamma åren på 1770-talet. Det dröjde dock ända till den senare hälften av 1800-talet innan spannmålsodlingen

blev en väsentlig del av jordbruksnäringarna. Huvudnäringen var boskapsskötseln, och följaktligen var också ängarna en central mätare på gårdens livsduglighet.

När det gäller fiskevatten betraktades de viktigaste sjöarna i allmänhet som samfällda och utnyttjades för fiske till husbehov. Fisket förblev en betydande binäring i hela det historiska Kemi lappmark. Sveriges rikes lag från år 1734 bidrog också till att sjöfisket styrdes i riktning mot samfällad användning. Situationen i Kemi lappmark på 1700-talet avvek markant från Torne lappmark, där Tornedalsbönderna höll hårt fast vid sina rättigheter att nyttja sjöar åtminstone ännu i början av 1800-talet. I Kemitrakten var situationen en helt annan.

Fisket hade dock en alldeles speciell ställning i Enare och Utsjoki, där den samiska kulturen som helhet byggde på fiske. Dess betydelse blev uppenbar senare i samband med storskiftet och i synnerhet under avgränsningarna av vattendistrikten på 1960-talet. I vissa sammanhang uppläts också på andra håll i Lappland fiskevatten till nybyggen, men när det gäller att utreda situationen i dag måste dessa fall undersökas som enskilda tingsmål.

Inte heller skogarna fick användas för annat än till husbehov, om än jakten på och försäljningen av pälsdjur gav många invånare ett viktigt tillskott i ekonomin. Ibland kunde det uppstå problem i fråga om rättigheten att använda oskiftad skog. Det var oklart vilka gränser och möjligheter som gällde hemmanen och byarna emellan beträffande skogsanvändning till husbehov. Det bör också betonas att befolkningen i Kemi lappmark inte utrotade vildrensbeståndet genom överdriven jakt, såsom det konstaterats i äldre forskningar, och människorna var inte heller tvungna att leva enbart på fiske. Den bild av näringshistorien i Kemi lappmark som målats upp har således varit vilseledande. De livskraftigaste näringsgrenarna var fortsättningsvis under 1700-talet och fortfarande in på 1800-talet boskapsskötsel, vildrensjakt och annan jakt samt fiske. Dessutom fick befolkningen ett litet ekonomiskt tillskott av spannmålsodlingen och renskötseln. Således stämmer inte heller uppfattningen att nybyggarverksamheten skulle ha varit en följd av att näringslivet blev ensidigare.

På 1800-talet ansågs inte rennäring eller den skatt som de renskötande samerna betalade utgöra grund för äganderätt till mark. Som en följd av de samhällspolitiska prioriteringarna i Lappmarken under 1700-talet hade den samiska rennäringen emellertid fått nästan en privilegierad ställning. Tjänstemännen ansåg att kärnan i lapparnas kultur skulle vara renskötsel, vilket ledde till att ordet "lapp" blev ett näringsrelaterat begrepp. Den nomadiska extensiva renskötseln, som lämpade sig utmärkt för de nordliga förhållandena, spred sig snabbt över hela fjällzonen och gradvis också över barrskogsområdet. På grund av renskötselns prioritetsställning och extensivitet kom nomadismen också att framhävas som ett utmärkande drag för den samiska kulturen. I Ryssland förmådde skoltsamerna dock hålla sin egen kultur livskraftig.

Den extensiva renskötseln fick systemet med de gamla skattelanden i fjälltrakterna att förvittra, eftersom samerna i och med det växande antalet renar hela tiden måste leta efter nya betesmarker. Extensiv renskötsel idkades innanför Finlands nuvarande gränser förutom i viss mån i Utsjoki framför allt i Enontekis. Efter de statliga förändringarna år 1809 stannade dock endast ett fåtal rensläkter kvar i Enontekis. Överhuvudtaget var den renskötande samiska bosättningen allt annat än stabil under hela 1800-talet, eftersom familjerna ofta flyttade mellan Finland, Sverige och Norge och var underställda än det ena, än det andra riket. Åtminstone cirka 40 olika renskötarsläkter var i något skede under århundradet skrivna i Enontekis. På grund av den stora variationen är det också vilseledande att fastställa något visst år som kriterium för samisk identitet. Många ättlingar till finska bönder övergick helt till en nomadisk livsstil och anammade den samiska kulturen på samma sätt som många gamla lapps läkter i Enontekis övergick till att bli bönder.

Den extensiva renskötselns snabba utbredning ledde också till att det blev trångt om betesmarker, och det första konkreta resultatet av detta problem var gränsspärningen mot Norge år 1852. Idén att stänga gränsen uppkom på 1840-talet bland de lokala myndigheterna, då dessa ansåg att det inte var nödvändigt att föra renarna ända till Ishavets kust. Samtidigt hade norrmännen kännbart stramat åt finnarnas fiskemöjligheter i Norge, trots att denna rättighet garanterades i 1751 års traktat. Den utveckling som ledde till gränsspärningen berodde uttryckligen på norrmännens förfarande och inte på de finska myndigheternas verksamhet, såsom forskningarna ofta ger vid handen.

En särskild fråga i Enontekis blev de svenska renskötande samernas renbete, som kom att bli ett ständigt växande problem under den senare hälften av 1800-talet. De svenska samernas renhjordar vallades allt intensivare inom hela det område som kallas Finlands arm, och småningom också öster om Enontekis. På finska sidan ökade antalet betande renar på 1880-talet till hela 40 000. En del av nomaderna var Koutokeinobor, vilka efter gränsspärningen år 1852 hade skrivit sig i Karesuando församling. Deras renbete sträckte sig också till Kittilä och norra Sodankylä. På 1870-talet bosatte sig slutligen en grupp renskötande samer från Koutokeino och Enontekis permanent i Sodankylä, och i slutet av 1800-talet också i Kittilä. Flyttningsrörelsen var en naturlig del av de följder som den extensiva näringen medförde.

Också i Enontekis blev trängseln övermäktig. Utöver flyttningsrörelsen tog problemen sig uttryck i form av renstöder samtidigt som hemmansägarna började opponera sig mot de svenska samernas renbete i Enontekis. Den kaotiska situationen löstes år 1888, då en kejserlig förordning som förbjöd utlänningar att idka renbete på finska marker utfärdades. I praktiken innebar det att gränsen mellan Finland och Sverige stängdes med avseende på gränsöverskridande renskötsel. Förordningen trädde i kraft på hösten 1889.

I och med förordningen återhämtade sig renskötseln i Enontekis betydligt och dessutom ökade renskötseln bland hemmansägarna, men i synnerhet för de renskötande samerna i Karesuando fick gränsspärningen dramatiska följder. Det traditionella renbetet fick ett abrupt slut, vilket ledde till massdöd bland renarna. Å andra sidan fick renbyarna i Enontekis efter gränsspärningen egna regelbundna årliga betesmarker i "Finlands arm". De betesmarker som innehades av de små och flexibla renbyarna i Enontekis utgjorde dock inga noggrant avgränsade områden, om än renarna vallades omväxlande på vinter- och sommarbetesmarker i årlig rotation.

De finska myndigheterna godkände inte heller att svenska familjer flyttade till Finland, eftersom de ansåg att de lokala bönderna och renbyarna behövde all betesmark som fanns. I och för sig fanns det bara två byar i slutet av 1800-talet och fyra i början av 1900-talet. I den östra delen av Enontekis uppstod i slutet av århundradet det extensiva renskötselområdet Näkkäläjärvi, som härstammade från en bondesläkt. Det här är ett utmärkt exempel på hur en lokal bondesläkt under exceptionella förhållanden kunde övergå till en ekonomiskt lönsam och attraktiv näring. Många hemmansinnehavare i Enontekis på 1800-talet hade gärna övergått till att idka rennäring i stor skala som en del av skötseln av hemmanet, men den extensiva renskötseln var ett strikt avgränsat system i samhälleligt avseende. Därför var också en del av de gamla rensläkterna i Enontekis och Koutokeino tvungna att flytta till nya betesmarker, antingen söderut till Kittilä eller österut till Sodankylä och Enare.

De renskötande samerna i Sodankylä och Kittilä hade inga bestämda betesmarker, men kronomarkerna kring älvarnas källflöden i de norra delarna av socknarna samt i fjäll- och barrskogszonen föll sig naturligt som markanvändningsområden. Familjer som flyttat till Sodankylä betalade inte heller den skatt som på 1840-talet hade fastställts för fjäll-, fiske- och skogssamer, eftersom denna endast gällde samer inom Enontekis, Enare och Utsjoki.

församlingar. De omfattades inte heller av mantalsskrivningen före år 1890, och i kyrkoböckerna antecknades de först i början av 1890-talet.

Den extensiva renskötelsen som näringsgren koncentrerades med tiden i allt färre händer, samtidigt som renantalet ökade hela tiden. Renbyar bildades kring en ledande person eller familj, varvid byarna blev inte bara förmögna utan också slutna och hierarkiska samhällen. Den inre dynamiken i de samiska samhällen som livnärde sig på extensiv renskötsel ledde följaktligen till ett samhälleligt sett begränsat ekonomiskt system, vars intressen tryggades till exempel via äktenskap. Nya renskötarsamhällen uppstod i praktiken endast i krissituationer. Samtidigt fick de olika kulturformerna sina egna särdrag.

Krisperioderna i slutet av 1800-talet ledde till att den extensiva renskötelsens karaktär förändrades, men den största orsaken till förändringen i Finland var renbeteslagssystemet, som blev allt vanligare på 1890-talet. Denna samarbetsform kom att bryta ned den hierarkiska nomadismen. Inom renbeteslagssystemet utvidgades renskötseln till att bli en betydande näringsgren också bland den besuttna och den obesuttna befolkningen i norra Finland. Utvecklingen var ett naturligt händelseförlopp under det allmänna samhälleliga och ekonomiska brytningsskede som började i slutet av 1800-talet och som i praktiken uttryckligen kännetecknades bland annat av ett samverkande andelssystem.

Den koppling av lapparnas kultur och renskötseln som genomfördes i Sverige i slutet av 1800-talet utgjorde i sin tur en naturlig fortsättning på 1700-talets samhällspolitik, som strävade efter att begränsa den lapska kulturen till fjällområdena och sådana områden som helt saknade förutsättningar för jordbruk. Men medan strävan att kategorisera lapparna på 1700-talet var rent ekonomisk, blev den kategorisering som gjordes i Sverige i slutet av 1800-talet etnisk: lapp var lika med renskötare. I själva verket var strävan under 1700-talet att knyta lapparna till renskötseln, inte renskötseln till lapparna. Skillnaden är avgörande. Faktum är att renskötseln inte i något som helst skede av historien har fastställts som ensamrätt för lapparna eller samerna, utan ambitionen har varit att begränsa renskötseln som enda näringsgren i rikets fjällområden och i områden som saknat förutsättningar för jordbruk.

Den extensiva renskötelsens potential som framgångsrik näringsgren var uppenbar i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet i renbeteslagen i Sodankylä och Kittilä, där renantalet mångdubblades på några år tack vare de gynnsamma förhållandena. Samtidigt blev renskötseln också i slutet av 1800-talet den viktigaste binäringen för hemmansinnehavarna i området. Utvecklingen främjades dessutom av de lokala skogsmyndigheternas positiva inställning till renskötseln. De ansåg att det var den enda ekonomiskt framgångsrika näringsgrenen i Lappland. Efter tillväxten följde dock nya svårigheter i anslutning till betesmarkerna och problem med hemmansinnehavarna. Renskötseln hade gått ur kontroll. Följaktligen utfärdades till en början lokala regler från och med 1870-talet och senare, på anmodan av landshövdingen i Uleåborgs län, mer enhetliga regler från och med år 1881. Slutligen bestämde senaten år 1898 efter en myndighetsutredning under 1890-talet att fri renbetesrätt på kronomark förutsatte tillhörighet till ett renbeteslag.

Till exempel i Sodankylä hade renbeteslagssystemet fungerat från och med år 1892, och det hade visat sig vara en utmärkt lösning. Renarna orsakade inte längre skador på hemmansägarnas slättermarker i lika hög grad, eftersom renkarlarna hade byggt lador och staket på ängarna. Renbeteslagen hade också lyckats utöka antalet renar så att renhjordarna var väldigt stora. Till exempel Kemikylä renbeteslag i Sodankylä hade i början av 1900-talet långt över 10 000 renar. För de renskötande samerna var detta samarbetsystem främmande, och det enda stället i Enontekis där renbeteslagssystemet egentligen fungerade var Peldovuoma. I princip hade ändå fyra renbeteslag grundats i Enontekis på 1890-talet.

Beskattningen som indikation på markanvändning

Beskattningens historia i Lappland utgör ett centralt delområde i denna studie. En titt långt tillbaka i historiens dunkel visar att det genom tiderna har funnits ett väsentligt samband mellan beskattning och markanvändning. Man har också velat se skattebetalningen som ett centralt tecken på markägande i de historiska lappbyarna i Enontekis, Enare och Utsjoki. Det finns dock inga bevis som skulle styrka detta vare sig i Enontekis eller i lappbyarna i Kemi lappmark.

Lappskatten var ännu på 1700-talet en kollektiv allmän skatt som påfördes lappbyarna och som omfattade såväl lapparna som nybyggarna. De sistnämnda bibehöll också sina gamla specialrättigheter som Lappmarksinvånare, såsom befrielse från många administrativa bördor och från krigstjänst. Lappskatten uppbars också i form av årliga produkter av näringsverksamheten, varför beskattningen av en enskild lappby kunde variera storligen från ett år till ett annat. Det var inte förrän metoden för skattläggning av nybyggen började tillämpas år 1760 som den kollektiva skatten slopades och nybyggena och det samiska näringsidkandet skiljdes åt. Samtidigt bestämdes att de som tidigare hade betalat lappskatt i lappbyarna i Kittilä, Sodankylä, Sompio, Kemikylä, Kuolajärvi och Kuusamo nu skulle börja betala nybyggesskatt.

Övergången till hemmanssystemet innebar att en jordskatt enligt bondesystemet etablerades för nybyggena. Också denna skatt gick under benämningen lappskatt ända fram till 1800-talet. Det var alltså fråga om en hemmansskatt, i vilken en del av skatteuppbörden fortfarande bestod av lappskatt som en rest från 1700-talet, och vilken inkluderade avkastningen av fiske, jakt och renskötsel graderad enligt hemmanets mantal. Myndigheterna gjorde också en klar skillnad, bland annat i samband med myntreformen på 1840-talet, mellan hemmanens jordskatt och den skatt som påfördes fiske-, fjäll- och skogssamerna.

Den metod som tillämpades år 1760 måste lyftas fram som uttrycklig avgörande faktor bakom förändringen i Lappland. Tillsammans med 1749 års lappmarksreglemente och 1760 års lappfogdeinstruktion bildade den grunden för Lapplands bosättnings- och markanvändningshistoria under de följande århundradena. Reformskedet var också förknippat med besvär som allmogen i Lappmarken riktade till kungen och försök att införa ett system där nybyggena skulle få skattenatur utan inlösensförfarande. I princip infördes ett dylikt system, men i kungens beslut år 1766 var det inte fråga om någonting annat än en specialrättighet avsedd att främja nybyggarverksamheten. Det var en extrem metod, vars princip tillämpades i motsvarande men separata förordningar i hela det svenska riket. Nybyggena i Lappland blev fastställda kronohemman och inte skattehemman. Inte ens det kejserliga brevet från år 1831, där nybyggena i Lapplands härad beviljades möjlighet till skattenatur utan inlösen, hade någon större inverkan. Det låg ingen principiell hänvisning till de gamla lappskattelandens skattenatur bakom besluten från åren 1766 och 1831.

De viktigaste beskattningsåtgärderna i Lappland genomfördes på 1830- och 1840-talet i samband med att de nya jordeböckerna sammanställdes. År 1830 upprättades den första jordeboken för Lappland i det autonoma Finland, och i denna antecknades inga lappar överhuvudtaget, eftersom de inte betalade jordskatt. Det bör betonas att de årliga skatteuppbördslängderna på 1800-talet inte var jordeböcker, och att man inte tillämpade ett system med dubbla jordeböcker i Lappland. Lappmarkshemmanens egentliga jordskatt var år 1830 uppbyggd på samma sätt som den vanliga jordskatten, dvs. av summorna av de olika avkastningar som jorden gav och av specialskatter.

Lapparna i Enontekis betalade personlig lappskatt, eftersom förutsättningarna för byskatt hade försvunnit som en följd av de nya riksgränsdragningarna år 1809.

År 1839 började man planera en ny jordebok i Finland. Det bestämdes att alla skattebetalande grupper skulle inkluderas i jordeboken oberoende om de hade egentlig jordegendom eller inte – bland annat kvarnar och manufakturer. Från och med år 1845 antecknades således också lapparnas skatt som en sammanlagd summa i jordeboken, liksom också i jordeböckerna för åren 1855, 1875 och 1905. Odisponerade kronomarker och kronoskogar, som uttryckligen var oskiftade i Lappland på grund av avsaknaden av mätningar och rågångar, infördes däremot inte i jordeboken.

Beskattningsprinciperna hade vuxit till ett särskilt problem som en följd av valutamanifestet år 1840, eftersom skattebördan riskerade att mångdubblas i Lappland i och med övergången till rubelsystemet. Sveriges valuta hade ett betydligt lägre värde än rubeln. Valutafrågan ledde till en justering av beskattningssystemet för hela Lappland i samband med jordeboksprojektet på 1840-talet. Principerna för hemmanens jordskatt bibehölls oförändrade. Denna innehöll fortfarande som ett intressant tillägg en lappskattedel, som kan betraktas som en rest från den gamla lappskatten från 1700-talet. Detta tyder också på att nybyggarna bibehöll sina gamla samiska rättigheter trots att de övergick till hemmanssystemet.

Beskattningen av de renskötande samerna i Enontekis förändrades däremot i samband med reformen på 1840-talet. Lappskatten utjämnades år 1843 i Enare, Utsjoki och Enontekis församlingar, varvid ett slags renmantal utformades för de renskötande samerna i Enontekis. De skulle i enlighet med principen i lappfogdeinstruktionen från år 1760 betala en kollektiv skatt på 3 rubel, eller senare 12 mark. Denna fördelades årligen mellan skattebetalarna enligt antalet renar. Trots att de renskötande samerna bildade små lappbyar i Enontekis beaktades de ändå inte i beskattningen. Det är möjligt att byborna själva graderade sina andelar enligt egna inbördes överenskommelser, eftersom inte alla familjer som var skrivna i Enontekis betalade skatt.

Skattebeloppet i sig var marginellt i förhållande till egendomen – till exempel i slutet av 1870-talet uppgick det till mindre än en promille av värdet av en renhjord om 500 renar. På den tiden stod de renskötande samernas skatt för ungefär tre procent av det totala årliga beskattningsutfallet för Enontekis, medan de utgjorde ungefär en femtedel av befolkningen. När inkomst- och egendomsskattesystemet senare infördes kom däremot cirka hälften av kommunens skatteinkomster från de renskötande samerna, trots att de utgjorde cirka tio procent av befolkningen.

Det väsentligaste med tanke på denna studie är att den skatt som de renskötande samerna betalade, eller fjäll-, fiske- och skogssamerna överhuvudtaget, inte var jordskatt, och den kan således inte på något vis anses indikera markägande. Den ”låg inte på jorden”, såsom saken entydigt uttrycktes på den tiden. Redan skattens ringa storlek i sig avslöjar detta. Strängt taget var det också fråga om en ny beskattningsform som genomfördes i enlighet med 1760 års lappfogdeinstruktion och enligt principen för kollektiv beskattning från år 1695.

I ett betänkande från år 2002 som sammanställts av sametingets arbetsgrupp för markägande framhävs kraftigt att fjäll-, fiske- och skogssamerna betalade jordskatt. Följaktligen konstateras att jordeböckerna och alla motsvarande anteckningar som gjorts innan dessa upprättades bör ha full beviskraft när det gäller att bevisa fastighetsrättigheters existens i historien. Enligt arbetsgruppens betänkande är alla andra påståenden fullständigt grundlösa och ologiska. I själva verket är det arbetsgruppens uppfattningar som är grundlösa och, med avseende på den historiska utvecklingen, också ologiska. Det bör också noteras att arbetsgruppens tolkning underminerar grunden för de renskötande samernas ställning i norra Sodankylä, eftersom dessa stod helt utanför

skattesystemet. Sammanfattningsvis konstateras att den skatt som fjäll-, fiske- och skogssamerna betalade inte kan användas som indikation på markägarande.

Historien i förhållande till nuläget i finska Lappland

I övre Lappland, och egentligen också i Sverige, följs nuförtiden fortfarande de samhälls- och näringspolitiska riktlinjer som drogs upp i mitten av 1700-talet. I de ställningstaganden om samernas rättigheter till sina sedvanemarkers som har framställts under de senaste åren har de renskötande samernas nyttjanderättigheter understrukits. I ett samekommittébetänkande konstateras till exempel angående ILO-konventionen nr 169 att det inte finns någon annan klar grund för avgränsningen av marker och vattenområden som samerna innehar av gammal hävd än renbetesmarkerna.

Ur juridisk synvinkel gäller det att syna ursprungsfolkets och ursprungsbefolkningens ställning i förhållande till den flera århundraden långa allmänförvaltnings- och lagstiftningsmässiga utvecklingen. Samerna har varit delaktiga i denna process på samma sätt som de andra folken i Norden. Ett problem utgör i synnerhet den regionala och administrativa förändring som skedde vid sekelskiftet mellan 1700- och 1800-talet och som ledde till att Enontekis splittrades mellan två riken. Under 1800-talet eskalerade problemen kring användningen av betesmarker småningom till ett kaos.

Det bör också beaktas att den traditionella skogssamiska markanvändningen i Lappland fortsatte naturligt i hemmanssystemet och att Lappmarksinvånarna fortsatte att åtnjuta sina företrädesrättigheter som hemmansinnehavare. De renskötande samernas rätt till markerna i norra Sodankylä har i vissa sammanhang motiverats med deras traditionella renbetesverksamhet, lappbyarnas historiska kollektiva äganderätt till byns marker och med att de renskötande samerna som kollektiv grupp tillhörde lappbyn. Det finns dock ingen hållbar historisk grund för detta argument.

En annan problematisk fråga är det borttynande lappbysystemet på 1760-talet och vilken ställning man skall ge ättlingarna till skogssamer som tillhörde en lappby. Hur skall man förhålla sig till de traditionella skogssamenäringarna, dvs. boskapsskötsel, jakt och fiske, jämfört med de renskötande samernas traditionella markanvändning? En tredje väsentlig fråga är befolkningsförhållandena, som under århundradenas lopp har blivit en invecklad härva – till exempel när det gäller dagens samiska bosättning i Enontekis. Det är juridikens uppgift att avgöra hur det historiska nyttjandet av marker och vattenområden i Lappland skall ställas i förhållande till dels ursprungsfolkets, dels ursprungsbefolkningens nuvarande ställning.

Målet med denna studie har inte varit att lösa nutida rättsliga och politiska problem. Utifrån den historiska utvecklingen kan man dock dra slutsatser till de historiskt motiverade riktlinjer som har förekommit i den nationella och internationella diskussionen. Sametinget har betonat att samernas materiella grundval inte har tryggats separat i den traditionella markanvändningen. Det gäller i synnerhet samernas möjligheter att idka sina traditionella näringar i relation till markinnehavsförhållandena samt ILO-konventionen nr 169 om urfolk och hur den förhåller sig till områdena i det historiska Kemi lappmark och Enontekis.

Uppfattningen om samerna som representanter för en primitiv nordeuropeisk kultur bygger på den syn på lapparnas kultur och deras ställning som ursprungsfolk som historieforskningen och de övriga vetenskapsområdena anammade på 1800-talet och som var rådande särskilt i början av

1900-talet. I egenskap av naturfolk idkade de primitiva näringar såsom nomadism, jakt och fiske. Ur evolutionistisk synvinkel ansågs folk och kulturer som övergått till jordbruk och vidare till industrialiserade samhällen vara mer avancerade än nomaderna uppe i norr. Denna uppfattning var också förknippad med rasmässiga värderingar. Skolterna ansågs representera den allra ursprungligaste kulturformen.

Ställningstaganden och skriftliga framställningar från 1700-talet präglades inte ännu av värderingar gentemot lapparna som folk, utan dessa dokument handlade om möjligheter till näringsidkande och till att förbättra invånarnas ekonomiska ställning i den norra delen av riket. Det var inte förrän i slutet av 1700-talet som uppfattningar om något visst folks ursprung överhuvudtaget började förekomma i vetenskapliga forskningar, i och med att man började lösgöra sig från de gamla bibliska tankarna om folkens urhem. Också i den senaste tidens sameforskning har den primära uppfattningen varit att samernas historia har varit uttryckligen det – historia – och att den har undergått en likadan utveckling som de övriga nordiska folkens historia. Ett obestridligt faktum är givetvis att samerna eller lapparna är den befolkning som tidigt bodde i området norr om Östersjön och som genom historien har haft sina egna kulturella och språkliga särdrag. Det är också ett faktum att samerna, liksom de andra nordiska folken, under historiens gång har utgjort en del av olika befolknings-, bosättnings- och näringsprocesser.

Den internationella utvecklingen har gjort det möjligt för minoritetsfolk att bevaka sina intressen, och på ett naturligt sätt har minoritet också kommit att innefatta urfolk. Detta anges också i 17 § 3 mom. i Finlands grundlag, som trädde i kraft år 2000: ”Samerna såsom urfolk samt romerna och andra grupper har rätt att bevara och utveckla sitt språk och sin kultur.” De nutida samerna har med hjälp av sina minoritetsrättigheter kunnat utveckla sin kulturautonomi och i synnerhet förbättra det samiska språkets ställning.

ILO 169 och Lapplands historia

Utgångspunkten för justitieministeriets forskningsprojekt om markrättigheterna i Lappland har varit ratificeringen av ILO-konventionen nr 169 om ursprungsfolk och stamfolk i självstyrande länder. Stater som omfattas av ILO-konventionen skall vidta särskilda åtgärder för att trygga ursprungsfolkens kultur, språk samt sociala och ekonomiska ställning. I synnerhet den äganderätt och besittningsrätt till traditionella marker som enligt artikel 14 i konventionen skall erkännas ursprungsfolken har betraktats som ett hinder i Finland. Artiklarna 13 och 14 i konventionen reglerar uttryckligen markrättigheter. Enligt artikel 14 (1) skall ursprungsfolken erkännas äganderätt och besittningsrätt till den mark som de traditionellt bebor. De nordiska länderna har i sina tolkningar uppenbarligen allmänt taget utgått från att kraven i konventionen uppfylls också om folken i stället för äganderätt tryggas tillräcklig nyttjanderätt.

Orden ”ursprunglig” och ”traditionell” knyter uppfattningarna till en tidsmässig dimension och historia – det ”traditionella”. Det finns givetvis inget exakt svar på frågan hur lång tid det tar innan ett beteende eller förfarande kan anses ha blivit en tradition. Enligt norrmannen Otto Jebens avser ordet ”traditionally” i ILO-konventionen att det inte är fråga om tillfälliga omständigheter och att ursprungsfolket har anknytning till en gammal tradition. Vid en analys av markanvändningsrättigheterna i Lappland betraktas samernas renskötsel, jakt och fiske som traditionella näringar. Att begränsa analysen till samerna kan i viss mån anses som ett inskränkt synsätt, eftersom jakt och fiske har varit basnäringar för hela den mänskliga kulturen genom historien. De har också varit försörjningskällor för invånarna i det nuvarande Finland ända in i moderna tider och ytterst viktiga binärningar för både bönderna i norra Finland och samerna.

Nuförtiden bedöms uppenbarligen traditionsfrågan gällande näringarna i förhållande till naturen av den skatt som lapparna har betalat under historiens gång. Fisket bibehölls som en betydande del av skattebetalningen i Utsjoki och Enare, medan de skogssamiska byarna i södra Kemi lappmark övergick till hemmansskatt på 1760-talet. Där utgjorde fiske och jakt en del av skattegrunderna. I Enontekis var situationen densamma, men de renskötande lapparnas skatt grundade sig enbart på renarna.

Det är historiskt ohållbart att påstå att lappmannanäringarna skulle ha varit de enda lagliga formerna av markanvändning i Lappland före år 1673. Lika grundlös är den nuförtiden förekommande uppfattningen att rätten att utöva lappmannanäringar skulle ha varit helt förbehållen lapparna efter år 1673 och att den enda formen av näringsidkande som var möjlig för nybyggarbönderna i Lappland var jordbruk. Rättsställningen fastställdes inte heller på axeln lapp vs bonde, eftersom de som övergick till att bli nybyggare bibehöll sina samiska rättigheter och också möjligheterna att idka traditionella näringar, dock endast som binäring.

Fiske och jakt var sedan gammalt samfälliga näringar, och för dessa gällde inga särskilda företrädesrättigheter för lapparna. Fisket hade dock en annorlunda ställning i Enare och Utsjoki jämfört med den övriga Lappmarken. Bönderna i Lappland och lapparna var likaberättigade när det gällde jakt och fiske. Vår nuvarande lagstiftning verkar till denna del motsvara den historiska utvecklingen, i och med att de lokala invånarna har relativt fri nyttjanderätt till statens mark.

Då återstår frågorna om renskötelsns speciella ställning som traditionell samenäring och de renskötande samernas ställning i början av 1900-talet i förhållande till de betesmarker som de nyttjade. Strängt taget måste frågan gälla samernas extensiva renskötsel, dvs. nomadismen och dess historiska ställning. Frågan är i praktiken relevant för rensläktena i Enontekis, eftersom renskötarna på andra håll inom finska Lappland, liksom också de övriga samegrupperna, före början av 1900-talet hade övergått till hemmanssystemet och på så sätt stärkt sitt innehav av de marker som de av tradition nyttjade. I Enontekis fortsatte den extensiva renskötelsen i livskraftig form utanför hemmanssystemet fram till tiden efter andra världskriget, dvs. fortfarande då storskiftesförrättningar utfördes i Enontekis.

Hemmansägarna i Lappland kunde idka renskötsel som binäring men inte som huvudnäring. Renskötseln har alltså i inget skede i historien varit uteslutande en lappmannanäring, men endast lappskattebetalande samer har kunnat idka renskötsel som huvudnäring. Följaktligen är renskötseln ställning en central fråga när det gäller samernas markrättigheter. I Sverige och Norge har man behandlat frågan endast ur renskötseln perspektiv.

Extensiv renskötsel och helnomadism är relativt nya fenomen i Fennoskandien. Till nuvarande Finland spred sig den extensiva renskötseln tidigast i slutet av 1600-talet och på allvar först på 1700-talet – i Lappland började näringen förekomma i större utsträckning på 1800-talet. Tidsmässigt är utvecklingscykeln således densamma som för jordbruket. Som ekonomiskt system har renskötseln också varit dynamisk och styrts av typiska ekonomiska mekanismer. Ur ett historiskt perspektiv kan den alltså inte på något sätt betraktas som en primitiv näring. Tvärtom har den snarare med tiden blivit ett avancerat och omvandlat ekonomiskt system. En fråga för sig är också hur långt tillbaka i tiden traditionsaspekten skall sträckas. Det står nämligen klart att till exempel ett nomadiskt ekonomiskt system enligt 1800-talets modell skulle möta stora utmaningar om det ställdes inför nutidens ekonomiska och samhällsliga realiteter. Om samernas extensiva renskötsel idkades på ett modernt sätt, hur skulle den då avvika från annan renskötsel som utövas inom renbeteslagen. I vilket fall som helst kräver ILO-konventionen ett tillräckligt markbesittningsskydd för att ursprungsfolket skall kunna idka sina traditionella näringar.

Då återstår att begrunda de cirka 20 familjers ställning som på 1920-talet bodde som renskötande nomader i Enontekis vid tiden för storskiftet, i samband med vilket dessa familjer likställdes med den obesuttna befolkningen. Det var såtillvida en egendomlig lösning att de renskötande samerna var enskilda näringsidkare som uttryckligen bör likställas med besuttna. Efter år 1858 var det inte möjligt att idka renskötsel som huvudnäring någon annanstans än i Enontekis, Enare och Utsjoki. De renskötande samerna hörde således inte till den obesuttna befolkningen, men de kunde inte heller betraktas som besuttna, utan de utgjorde en helt separat näringsgrupp. Rennomaderna hade också bestämda betesmarker som de nyttjade under de olika årstiderna, trots att markerna inte var fastställda eller avgränsade. De renskötande samerna betalade inte heller skatt för sina betesmarker.

I Finlands lagstiftning har renskötselns ställning nuförtiden ett ganska starkt skydd jämfört med de tidigare historiska förhållandena. Renskötselnäringen ligger i dag lagstiftningsmässigt rentav bättre till än vad den gjorde till exempel i 1700-talets bestämmelser. Någon sådan i praktiken fullständigt fri nyttanderätt till enskild och statlig mark samt skogar som gäller nuförtiden fanns inte på 1700-talet, utan renskötarna fick i princip låta renarna beta endast på sådana områden som inte kunde nyttjas för jordbruk. I praktiken vallades renarna fritt, men hemmansinnehavarna verkar ha haft möjlighet att begränsa renbetet till exempel för att undvika skador. Övergången till reglementen om renskötsel och ett organiserat renbeteslagssystem särskilt på 1880-talet medförde också fri betesmöjlighet på markerna.

Slutligen gäller det att avgöra hur man vid behandlingen av nutidens markanvändningsrättigheter skall förhålla sig till den extensiva renskötsel som idkades av samerna i Enontekis på 1800-talet och ännu i början av 1900-talet och som hamnade utanför hemmanssystemet. Hur skall utvecklingen ställas i förhållande till dels de markanvändningsrättigheter som garanteras i dagens lagstiftning, dels renskötsellagen? Dessutom bör det bedömas hur stark ställning samernas renbete har haft i relation till rekvisiten för dagens äganderätt. Och ytterligare, hur skall den historiska bruksrätten till markerna samordnas mellan renskötseln och de övriga näringarna som idkas i Lappland?

Mauno Hiltunen

Forskningssammandrag

EN VÄRLD MELLAN VÄRLDAR

**BEFOLKNINGEN, NÄRINGSLIVET OCH MARKFÖRVALTNINGEN I ENONTEKIS
1550–1808**

FRÅN STARTGROPARNA TILL FORSKNINGSGRÄNSER OCH TOLKNINGAR

Varför forska i ett historiskt ämnesområde som många lärda nyligen har rotat i och som det enligt beaktansvärda uttalanden inte kan finnas något nytt att säga om? Kanske det är på sin plats att ta en titt på historieforskningens historia, som är full av exempel där forskarna med jämna mellanrum återkommit till en fråga för att finna nya svar. Forskningen tenderar ofta att vara inriktad på problem som har betydelse för någon viss människogrupp, klass, nation e.d. när det gäller självförståelse, identitet och rättigheter. Tolkningarna om historiens mening och betydelse verkar blomstra upp särskilt vid historiska brytningsskeden. Till exempel kom sig den mångfacetterade släktforskningens uppsving i Finland på 1970-talet av att den agrara kulturen gradvis undanträngdes av den urbana, dvs. ett komplex som följde av hotet från modernisationen och en bruten tradition. De otaliga forskningar som gjorts kring inbördeskriget eller andra världskriget kan förklaras som försök att bearbeta de kollektiva trauman som dessa händelser medförde. Strävan att fylla luckorna i Lapplands och Samelands historia har i sin tur att göra med dels det samiska folkets identitetsarbete, dels konflikterna som följt av det samiska folkets nationella medvetenhet och som inte heller majoritetskulturen kan blunda för. Den samiska minoritetens stärkta etnicitet hänger samman med den dekolonisationsprocess som uppstod efter andra världskriget, i samband med vilken kolonisationshistorien undersöktes på nytt ur de underkuvade folkens och de etniska gruppernas perspektiv. Den nya historieskrivningen har funnit sin plats inom historieforskningen, även om den fortfarande till ganska stor del är pamflettartad och nonchalerar denna forsknings allmänt tillämpade regler.

Frågeställningarna kring historieforskningens mening och betydelse har besvarats på många olika sätt. Som en ytterlighet har vi den kanske något urvattnade uppfattningen som bedyrar vetenskapens objektivitet, enligt vilken historia skall undersökas för dess egenvärde. Hand i hand med denna uppfattning går idealbilden om historisk vetenskap som sublima kulturgärningar, en bildningsform i sig, som styrs av ett oskyldigt intellektuellt intresse och som inte får åläggas några som helst samhällseliga krav. Den motsatta ytterligheten kunde sägas vara den tes som framhäver historiens emancipatoriska betydelse, enligt vilken forskningen skall peka ut de hinder som hämmar människornas kreativitet och sociala förmåga. Oavsett om historieforskningen utgår från endera ytterligheten eller någonstans mitt emellan dem, skapar den en historieuppfattning i den tid och det rum som är rådande. Samtidigt som forskningen söker svar på frågor som tillhör det förflutna besvarar den ohjälpligt också frågor av sin egen tid.

I vissa historieforskningstraditioner stöter man då och då på ett ödmjukt erkännande om att historieskrivningen är ett barn av sin tid. Utan en närmare förklaring framstår detta som inget mer än ett patetiskt påpekande. Kort sagt innebär det att historieforskningen i vissa avseenden är bunden till nutiden, vilket dessvärre tenderar att förvränga forskningsresultaten. Traditionernas ledstjärna lyser trots allt klar: det finns en vetenskapligt objektiv forskningsinriktning som förmår närma sig den slutliga sanningen under villkor att forskningens metodiska och tekniska

förutsättningar samt hanteringen av dessa är i sin ordning och att forskaren klarar av att frigöra sig från den förvrängande barlasten av sin egen tid.

Pertti Haapala har påstått att historieforskningen i princip inte skiljer sig från framtidsforskningen. Bägge är inriktade på en tidsdimension som inte existerar – annat än i människans hjärna – och bägge presenterar skildringar av sannolika världar. Haapala utgår från att bilden av det förflutna tillhör den värld i vilken den skapas, inte den värld som den skildrar. Medan den konventionella forskningstraditionen har utgått från kravet att historieforskningsobjektet skall isoleras från nutiden och gestaltas strikt via källor, grundar sig historiegestaltningen i Haapalas alternativ på världen och verkligheten som begrepp, dvs. den verklighet som vi lever i. Ur ett tidsmässigt perspektiv är vårt liv i verkligheten komplext. Tiden skall inte uppfattas som ett lineärt fenomen, där nutiden löper oavbrutet från det förflutna till framtiden. Haapala talar om ”den egna tiden”, som förutom nutiden rymmer även det förflutna och framtiden. Med den egna tiden avses, oberoende av dimension, en tid, som de dålevande själva upplever vara relevant på något sätt eller som de försöker kontrollera.

Utifrån den triviala historieuppfattningen och dess antaganden är Haapalas begrepp ”den egna tiden” både förbryllande och utmanande, eftersom det kräver att forskaren fördjupar sig i följande frågor: Vilken bild har jag av det förgångna? Vad grundar den sig på egentligen? Vilka faktorer motiverar mig att söka svar på problem med historisk förankring? Då den konventionella historieuppfattningen strävar efter att uppskatta hur korrekt forskningen presenterar verkligheten kring forskningsobjektet i fråga och huruvida den motsvarar verkligheten, borde man snarare utgå från ett historiografiskt perspektiv för att på så sätt söka fram sambandet mellan presentationen och forskarens egen tid och det perspektiv som detta erbjuder för att förklara historien. För att klara av detta kan det forskande subjektet inte hålla fast vid objektivitetstesens som om denna skulle befria subjektet från att reflektera över sambandet till dess egen tid.

En blick in i historieskrivningens historia visar att det är lätt att hitta motiveringar för det historiografiska perspektivet. T.I. Itkonens monumentala klassiker inom sameforskningen, Suomen lappalaiset vuoteen 1945 utkom år 1948, bara ett halvt decennium efter Eino Jutikkalas bok Suomen talonpojan historia (1942), som hör till den finländska historieskrivningens klassiker, och Kustaa Vilkonas etnografiska klassiker Isien työ (1943). Namnet på Itkonens storverk, Suomen lappalaiset (Lapparna i Finland), låter något märkligt, eftersom det ur vår tids perspektiv sett är omöjligt att studera samernas identitet och historia som helheter som följer statsgränserna. Verkets uppkomst kan klart dateras tillbaka till programförklaringen för Lapin tutkimusseura, som grundades år 1932. Enligt Pekka Isaksson, som forskat ingående i ämnet, innehöll programförklaringen två centrala utgångspunkter: samerna bör kunna känna sig likvärdiga med finländarna som medborgare i republiken, och finländarnas förhållande till samerna bör inte få störas av rasfördomar. Det torde alltså inte vara realistiskt att tänka sig att Itkonens verks enda funktion var att förmedla strukturerad information om samernas historia och etnografi enbart för informationen i sig. Tvärtom var en av Itkonens oskrivna utgångspunkter att med hjälp av verket ge samerna en plats i republiken Finland, så att nykomlingarna kunde välkomnas med öppna armar också av de finländare som vant sig vid obestämda och ofta pejorativa uppfattningar om den samiska kulturen.

Värdet av Itkonens verk som en historisk-etnologisk prestation av sin tid kan inte underskattas, lika lite som betydelsen av akademikern Eino Jutikkalas bok, Suomen talonpojan historia, kan underskattas som en storartad prestation inom finländsk agrarhistoria. Ändå kan man också i Jutikkalas klassiker skönja kopplingar till en historieuppfattning som återspeglar den världs och det samhälles villkor som gällde under verkets egen tid. Jutikkala gav de finländska bönderna – som hade vuxit till en central politisk maktfaktor i den unga republiken – ett historiskt ansikte. Ännu i början av 1900-talet drunknade bönderna i det diffusa fennomanska folkbegreppet, kanske

rentav som dess mest passiva del – människor som behövde faderlig vägledning. Jutikkalas verk har beskrivits som en stor berättelse om hur bondebosättningen spred sig över landet, om samhällsutvecklingen och om böndernas homogena livsform. Däremot hamnade den mindre bemedlade befolkningen på landsbygden i skymundan, dvs. de obesuttna och landsbygdsproletariatet, som inte hade någon talan i beslutsfattandet på vare sig lokal eller nationell nivå.

Kaisa Korpjaakko, som representerar den moderna Lapplandsforskningen, målar i sin tur i sitt verk Saamelaisten oikeusasemasta Ruotsi – Suomessa (Om samernas rättsställning i Sverige-Finland) upp en bild av ett tämligen homogent och konfliktfritt samhälle i Rounala, vars medlemmar vallade sina renar på egna privata marker och fiskade i sina privata fiskevatten. Enligt henne rådde det ingen väsentlig skillnad mellan samernas och böndernas status när det gäller jordäggande. Medan Itkonen med sitt storverk ville påvisa samernas samhällsduglighet i Finland, denna befolkningsgrupp som blivit utsatt för segregation och marginalisering, har Korpjaakko strävat efter att besvara frågor som uppstår av friktionen mellan etnohistoria och den historiepuppfattning som är förhärskande hos majoritetskulturen. Hon skildrar en verklighet som Itkonen anser att diskriminerar samerna i och med att deras rätt till mark och vattenområden har inskränkts så till den grad att deras medlemskap i medborgarsamhället inte kan realiseras.

Det vore naivt att tro att en forskning kan undvika att reflektera den egna verksamheten, vare sig det gäller informationsbildning eller informationens kontext och bundenheter. Det hör till historieforskningens truismer att tro att historiska aktörer agerar i enlighet med deras egen tids förutsättningar. Varför skulle inte detta gälla även dem som i detta nu arbetar med att lösa upp knutar i det förgångna? Jag menar inte att forskaren skall acceptera någon ideologiskt färgad teori till stöd för sina perspektiv. Det står dock klart att utan en teoretisk referensram, dvs. perspektiv avsedda att avtäckas och belysa forskningsobjektet, kan forskningen inte fullgöra sin uppgift med heder.

Lokalisering av bosättnings- och befolkningshistorien

Bosättnings- och befolkningshistorien har inom historieforskningens breda område hänförts främst till delområdet ekonomi- och socialhistoria, som i sin tur ingår i ett mer omfattande begrepp – samhället och dess historia. Bosättningshistoriens anknytning till ekonomihistorien har motiverats främst med att bosättningsforskningen i första hand är inriktad på produktionsenheter, hemman eller samhällen som är engagerade i ekonomisk verksamhet. Bosättningen utgör en grund för analys av olika ekonomiska system. Det socialhistoriska perspektivet kring bosättningen och befolkningen är inriktat på olika typer av bosättning och olika befolkningsstrukturer.

Inom finländsk bosättningshistoria verkar man dock ha koncentrerat sig på att också beskriva och förklara hur bosättningen har spritts till olika områden, och i sista hand över hela landet. Forskarna har i synnerhet intresserat sig för frågor om bosättningens ursprung, olika bosättningselement och -utvecklingscykler samt dessutom bosättningens struktur och invånarnas ekonomi. Den befolkningshistoriska forskningen fokuserar i sin tur på att beskriva variationer, utvecklingen och strukturen bland befolkningen i olika områden samt att förklara orsaker till och följder av olika befolkningsfenomen.

I Finland har forskningen inom bosättnings- och befolkningshistoria främst gällt att klarlägga olika faser i dels den finskspråkiga, dels den svenskspråkiga bosättningen. Däremot har den lapska eller samiska bosättningens historia inom finländsk bosättningsforskning behandlats

nästan endast genom sporadiska kommentarer i marginalen. Den grundläggande bild som med tiden formats ser ut ungefär så här: innan de finska nybyggarna kom beboddes de stora skogsområdena i inre Finland av lappar som irrade omkring hit och dit; dessa flydde antingen undan finnarna eller också sammansmälte de med nykomlingarna. – Paradoxalt nog kan man, något tillspetsat, konstatera att de bosättningshistoriska forskarna i Finland är mer insatta i Mellersta Sveriges och Delawares bosättningshistoria än i historien bakom Norra Finlands och Lapplands bosättning. – Samma klichéer förekommer i visst avseende i den äldre och delvis också i den nuvarande bilden av Lapplands bosättningshistoria.

Den bosättningshistoriska forskningen har haft en ”nationell uppgift”, även om den inte har sammanställts i något särskilt program. Detta förklarar delvis varför samerna har förbigåtts i den finländska bosättningshistorien. Det har varit omöjligt att få dem att passa in i ett ”nationellt historiprojekt”, i synnerhet då samerna har stämplat som ett litet folkfragment och en oansenlig kultur, vars betydelse har ansetts vara ringa i historiens utveckling i det stora hela. Å andra sidan har forskarna motiverat sitt val med källvetenskapliga argument och anmärkt att det inte finns tillräckligt med relevant bevismaterial att tillgå om samernas historia, annat än när det gäller det så kallade historiska Lappland. Detta är delvis sant, men det är ändå ingen tillräcklig förklaring till varför samerna endast nämns i förbigående i forskningarna. En mer tillfredsställande förklaring kunde vara en teori som växte fram redan under 1600-talet, enligt vilken en del av samernas historia har blivit att dra sig undan en högre kulturgrad – ett invariant tankesätt som slår vakt om de historiska perspektiven.

Den finländska historieforskningens förhållande till den lapska eller samiska kulturen kräver en djupare självvrannsan än vad som är möjligt i detta sammanhang. I varje fall bör det konstateras att bosättnings- och befolkningshistorien inte är ett så oskyldigt område som man kunde tro, i och med att det förespråkar objektiv vetenskaplig forskning med betoning på en puristisk källorientering. Forskningen innehåller också grunder och perspektiv som anknyter till den egna tiden och som man inte kan förbigå genom att gömma sig bakom vetenskaplighetens trasiga skärm. I den diskussion som förts under de senaste två, tre decennierna har man lyft fram den samiska kulturens historia, där den äldre sameforskningens utgångspunkter och antaganden visat sig vara för torftiga. Upplägget har förändrats; i den stora berättelsen om böndernas historia kan lapparna inte längre ses som en folkgrupp som helt sonika drog sig undan.

Denna nya surdeg vänder naturligtvis upp och ned på synen inom forskningen och ger den rådande historieuppfattningen om samerna en ordentlig omskakning. Det vore dock naivt och arrogant att tro att man kan berättiga de nya uppfattningarna endast genom att påvisa att de gamla uppfattningarna är bristfälliga och felaktiga. Källornas (empirins) betydelse för forskningen är inte sekundär, eftersom det inte är möjligt att få grepp om och tolka historiska händelser utan källor. Pudeln kärna är dock inte i källorna eller i omfattande källarbete, vilket är en förutsättning för lyckad historieforskning, utan i sista hand ligger den i de frågor som forskaren ställer i förhållande till sitt objekt i skuggan av sin egen bakgrund.

Forskningsobjekt och problemställningar

Geografiskt sett fokuserar min forskning i första hand på Enontekis lappmark, närmare bestämt den helhet som området ansågs utgöra före 1700- och 1800-talets gränsdragningar. Dagens flerfärgskartor med deras kraftigt markerade riksgränser gör naturligtvis inte det historiska objektet rättvisa. Enontekisborna gestaltade geografin utifrån helt andra utgångspunkter.

Riksgränser framstod inte som oöverstigliga hinder före 1800-talet, och inte nödvändigtvis senare heller. Den viktigaste gränsen enligt dåtida uppfattning var gränsen mot söder, som man, när det gällde näringsrätt, höll hårt fast vid ända fram till den senare hälften av 1700-talet. De renskötande nomaderna i Rounala hade Atlantiska oceanen som gräns i väst, och om somrarna flyttade de med sina hjordar ut på betesmarkerna i närheten av oceanen.

Motiveringarna till att Enontekis bör uppfattas som ett forskningsobjekt inom Finlands historia eller Finlands geografi är klen underbyggda. Forskningen kring Finlands historia tenderar att skildra Enontekis och Lappland som ett gränsområde eller en övergångszon, som endast studeras som en helhet integrerad i en större helhet – ur maktcentrumets perspektiv. Om Lapplands historia kan uppfattas som Finlands historia, kan den likaväl behandlas som en del av Norges eller Sveriges historia. Jag utgår dock ifrån att Lappland och dess olika delar har sin egen historia, som naturligtvis är sammankopplad med historien för de imperier som från och med medeltiden bedrev sitt maktspel i norr.

Jag har ställvis utvidgat forskningsområdet till att omfatta hela Lappland eller vissa närmare angivna objekt utanför Enontekis, och min fokus ligger särskilt på kolonisationens uppkomst i Kuusamo lappmark. Jag har delat in kolonisationen, som till sina ekonomiska, sociala och kulturella följder är helt unik, i mindre delar, och strävat efter att bedöma de olika delarnas betydelse ur urfolkets, nybyggarnas och myndighetsarbetets perspektiv. Vidare har jag, i första hand ur rättssynvinkel, studerat de olika utvecklingsfaserna i traditionen med jaktfärder till Enontekis och det övriga Lappland, då främst fjärrfiske.

Lapplands eller Samelands bosättningshistoria kan från och med 1600-talet indelas i två element, det samiska samhället och nybyggarsamhället. Dessa kan inte beskrivas som homogena helheter, annat än på sin höjd ur ett rättsligt och etniskhistoriskt perspektiv. En annan faktor som bör beaktas i Lapplands bosättningshistoria är kronans bosättnings- eller kolonisationspolitik, för vilken man kan hitta ideella och ideologiska incitament i den tidens debatt. Jag har tidigare ganska detaljerat försökt beskriva hur och i vilken miljö lappmarksplakatet uppkom uttryckligen via den diskussion som förts kring den (skogs)samiska kulturen. I denna studie fokuserar jag däremot mer på den samedebatt som fördes i mitten av 1700-talet utan att desto mer ingående kunna gå in på dess idéhistoriska dimension.

Bosättnings- och befolkningshistorien har sin kontext, eller egentligen flera, som öppnar sig i olika riktningar, och utan dessa kontexter blir historiens resultat inget mer än porträtt på en tom vägg. Bosättningen går hand i hand med ekonomin eller, något trivialt sagt, de näringar via vilka invånarna förtjänar sitt levebröd genom att bearbeta tillgängliga naturresurser för sina egna behov. Innehållet i de näringar som är typiska för den samiska befolkningen har belysts mångsidigt i den hittillsvarande forskningen, dock främst med hjälp av mätare för någon näringsgrens utveckling. Jakt, fiske och renskötsel har således betraktats framför allt som naturnäringar som upprätthåller självförsörjningen, som en behovsekonomi, och samerna har följaktligen betraktats som någon form av naturfolk. Det bör dock konstateras att det redan i naturfolkens liv förekom många former av ekonomiskt utbyte, såsom till exempel samarbete vid jakt på bävvar och vildrenar, där arbetsprestationer utbyttes mot en andel av fångsten med stöd av bestämda avtal, eller arbetsfördelning inom familjen, utbyte av olika arbetsprestationer mellan familjer, byteshandel samt till och med en viss form av regional, eller varför inte bosättningsbaserad arbetsfördelning, inom ramen för vilken man idkade byteshandel med överskottsvaror. Syftet med denna studie är inte att i någon större detalj behandla alla de ekonomiska fenomen och relationer som hade en inverkan på de samiska samhällenas och nybyggarsamhällenas sociala uppbyggnad – också när det gäller ägandeförhållanden. Ett problem för sig utgör det externa utbytet, som upprätthölls av birkarlarna, de stimulanser som detta medförde – till exempel högkonjunkturen inom pälshandeln vid sekelskiftet mellan 1500- och

1600-talet – och deras inverkan på hur den sociala ordningen inom de samiska samhällena förändrades.

Ekonomiskt och socialt utbyte kan varken förstås eller förklaras utan beaktande av (mark)ägandeförhållanden. En stötesten för den finländska historieforskningen kom att bli en studie, inspirerad bland annat av den darwinistiska evolutionsteorin, där lapparna stämplades som ett primitivt, vandrande protofolk i norr utan historia. Lapparna, som levde i ett vilt tillstånd, ansågs inte ha organiserat sig som ett samhälle som skulle ha förmått kontrollera och fastställa normer för hur dess medlemmar verkar och agerar. För ett folk med dylika levnadsomständigheter ansågs det inte heller finnas utrymme för spekulationer kring rätten att äga eller förvalta mark. Jag hävdar inte att senare forskning skulle ha byggt upp sin historiebild på rasifierande påståenden som kastar en pejorativ skugga över lapparna, men man kommer inte ifrån att de har tilldelats en ganska spännande roll också i 1900-talets historieskrivning. Visserligen har forskarna tillsvidare inte beskrivit denna roll, men det förefaller som om många av de tolkningar och föreställningar som uppstod på 1800-talet kom att leva kvar som invanda tankar och bidrar till uppfattningen om lapparnas sekundära betydelse på den historiska scenen.

Inom den äldre forskningen, som har både sina förtjänster och sina barlaster, ansågs det som självklart att de som befann sig lägst ner på ”kulturevolutionsstegen”, dvs. samlarna, jägarna, fiskarna och nomaderna, inte var förtrodda med fenomenet markäga och att detta började förekomma först i samband med lantbrukskulturen, varvid ägandenormerna småningom kodifierades i form av lagar. Sett ur denna synvinkel är rätten att äga mark en produkt av civilisationen, som i Finland och också på bredare front inom nordisk historia upprätthålls av ett självständigt och självförlitande bondestånd.

Den senaste tidens Lapplandsforskning har tydligt lyft fram frågor som berör markförvaltningen. Forskningsgreppet har såvitt jag kan se till största delen varit rättshistoriskt, och forskarna har strävat efter att klargöra innehållet och betydelsen av jordäga inom de samiska samhällena i både internt och externt avseende. Det interna perspektivet innebär att man försöker förklara och tolka markanvändningen utgående från de samiska samhällenas interna ekonomiska och sociala organisering, som också omfattar en uppsättning sedvanerättsliga normer för att reglera markförvaltningen. Det externa perspektivet fokuserar däremot på centralmaktens förhållande till samernas markförvaltning utifrån den rättsordning som varit gällande vid respektive tidpunkt. I princip utesluter det interna och det externa perspektivet inte varandra, utan i stället kompletterar de varandra. Samtidigt råder det dock en uppenbar spänning mellan dessa två perspektiv; en spänning som kräver en diskussion för att klargöra kronans roll i frågor som berör Lappland.

Forskningsmetoder

Även om det inte är ändamålsenligt att i denna studie föra en bred diskussion om de forskningsmetoder och -uppläggningar som tillämpas inom rättshistorien eller historieforskningen i allmänhet, bör deras betydelse som styrande faktorer i forskningsarbetet inte underskattas. När det gäller problem som behandlas via historiska källor utgör perspektiven en del av det metodiska arbetet och den metodiska bedömningen. De bildar olika referensramar, inom vilka de historiska fenomenen intar sin plats som om dessa referensramar i sig hade utgjort den verkliga kärnan i det förgångna. Det är därför på sin plats att begrunda vad de s.k. historiska aktörernas levnadsvärld i sista hand innebar. Måhända hamnade referensramarna i vardagslivets

berättelser i bakgrunden, men utan dem kan historien och nutiden som mångfacetterade komplex omöjliga förklaras.

Forskningsmetoden kan, väldigt generaliserat, beskrivas som en stig som slingrar sig fram mellan objektet och forskningsresultaten. Historieforskarna brukar tala om kvantitativa och kvalitativa metoder. I detta sammanhang lönar det sig inte att gå in på metodernas triviala innehåll i olika nyanser. För bägge metoderna är dock källkritikens betydelse för ett framgångsrikt forskningsarbete en självklarhet, eftersom forskarna måste begrunda hur pålitlig den information är som de fått från sina källor, varvid det metodiska perspektivet blir ett faktaperspektiv. Att uppskatta tillförlitligheten hos informationen i domböckerna, som har en nyckelroll i denna studie, är inte svårt, eftersom de undersöks som vittnesutsagor om forskningsobjektet. Domböckerna eller de övriga källorna kan också studeras ur ett indikatorperspektiv, varvid de belyser den kulturella eller sociala verkligheten eller olika förändringar i de ekonomiska villkoren, som kan ha en synnerligen stor betydelse till exempel för förklaringen av bosättnings- och befolkningsfenomen.

Kvantitativa metoder tillämpas endast sparsamt i denna studie. De begränsar sig till några enkla analyser över bosättnings-, befolkningens och ekonomins struktur och utveckling, vilka endast flyktigt tangerar egentlig statistikvetenskap men ändå har betydelse för studien som helhet. Olika tidsserier och tabeller, där observationsenheten utgörs av ett visst område och variabeln av en ekonomisk eller social faktor, är viktiga när det gäller att lokalisera objektet och fenomenen i den historiska verkligheten. Lokaliseringen förutsätter alltid en jämförande synvinkel, som givetvis är en central del av all samhällsvetenskaplig forskning.

Källarbetet har till största delen grundat sig på kvalitativ läsning. I motsats till vad de mest inrotade källfetischistiska tolkningarna ibland kanske låtit påskina utgör källbaserade observationer inga forskningsresultat, utan råmaterial utifrån vilket forskningens slutsatser i sinom tid formas. Man kunde också beskriva det hela som så, att forskaren sammanställer ett forskningsmaterial ur källorna, som han eller hon sedan bearbetar och tolkar som ledtrådar, analysverktyg och slutsatser. Sammanställningen av material är alltid en selektiv process, eftersom forskningens frågeställningar i sig skall strukturera och begränsa studien. Man bör ändå inte underskatta riskerna i anslutning till eklektism eller selektivitet. Utan metodiska regler eller avtal kan en studie lätt bli ett empiriskt konstaterande av forskarens egna förhandsuppfattningar, vilket knappast gör objektet rättvisa. Men inte heller metodiska regler är i sig tillräckligt för att nå ett bra resultat, om forskaren mitt bland alla metoder inte klarar av att bedöma sin egen kulturella bakgrund, sina forskningserfarenheter och sin plats i forskningstraditionen, som han eller hon inte kan ställa sig utanför.

Källorna och deras karaktär

Källmaterialet för en studie kan analyseras utifrån två olika utgångspunkter, av vilka den ena ter sig så trivial att forskarna oftast ignorerar den. Den källkritiska forskningen inriktar sig särskilt på problem som gäller källors uppkomst eller funktion. Däremot har man fäst mindre uppmärksamhet vid ”produktionen av källor”, som om detta vore en trivialitet. Innan jag går närmare in på detta bör det ännu konstateras att historia och historiska källor inte är en och samma sak, även om den källfetischistiska trenden, som visar nästan vidskeplig respekt för källor, ofta har gjort sig gällande inom historieforskningen. Dessutom finns det också element och trådar i det förflutna som inte längre kan öppnas, eftersom de inte har lämnat vare sig direkta eller indirekta spår efter sig. Det är inte lönt att grubbla desto mer över saken, utan det är bara att acceptera situationen som den är. Däremot bör forskaren vara medveten om sina egna möjligheter

i förhållande till källorna. I sista hand är det ju han eller hon som bestämmer vilka historiska element som förkastas och vilka som erbjuds som grund för läsarnas historieuppfattningar. Källarbete innebär alltså inte bara att rota omkring i arkiv enligt den vetenskapliga metodens regler, utan själva arbetet ligger i förhållandet till de perspektiv som forskaren förespråkar och omfattar i sin egen värld.

Den dokumentering (produktion av källor) som förekommer i alla historiska samhällen är förvrängd och mer eller mindre ensidig, eftersom de förhållanden under vilka den har producerats är bundna till maktkonstellationer och ojämlikhet. Denna negativa observation måste tas på allvar då forskningens objekt är det s.k. vanliga folket eller allmogen, vars röst, i synnerhet i myndigheternas dokument, klingar så gott som ohörd. De enda dokumentarenorna som kan anses vara av betydelse för att belysa människornas uppfattningar och insikter i samhällets nedre skikt är allmogens besvär och domböckerna. Också dessa är förknippade med en uppsjö av problem, som de facto ifrågasätter deras betydelse som spegel för allmogens värld.

Det är sannolikt att anta att arkiven åtminstone i viss mån innehåller källor som gäller eller tangerar Lapplands historia och som av en eller annan anledning ännu inte har använts i forskningssyfte. Därtill torde det kunna konstateras att inte heller de källor som forskarna känner till har tömts på information, om detta överhuvudtaget ens är möjligt, eftersom forskningen i sista hand ställer de frågor och perspektiv som drar upp riktlinjerna för insamlingen av källuppgifter och sammanställningen av forskningsmaterial. Forskning är i ett avseende en dokumentär rekonstruering av det förflutna och i ett annat avseende en dialog mellan det förflutna och dess forskare. Med dialog avser jag inte lurpassande krokbenstaktik utan en genuin dialog kring forskningens mål, metoder och forskningstraditioner. Förhoppningsvis skapar detta en stimulerande miljö som främjar fruktbar forskning. Den historiska vetenskapen har sina normer, men någon selektiv kanonisering av dessa är knappast befogad.

Jag kommer inte att uppge källmaterialet till min studie i någon prioritetsordning, även om jag har förlitat mig betydligt mer på vissa källgrupper jämfört med andra. Det står klart att källorna eller källgrupperna endast belyser vissa bestämda livsföreteelser. Det torde vara onödigt att leta efter till exempel idéhistoriskt präglad diskurs i fogderäkenskaperna eller jorde- och uppbördsböckerna eller demografiskt material i skildringar över till exempel den samiska religionen. Olika typer av skattelängder är ett bra sätt, och delvis det enda sättet, att gå på djupet med historiska bosättnings- och befolkningsfenomen, även om de egentligen inte kan uppfattas som något annat än dokument som följer skattemyndighetens normer. – Jag granskar skattelängdernas natur och forskningsmässiga betydelse separat i relevanta sammanhang framöver. – När det gäller att utreda bosättningsrelaterade fenomen har jag, utan att glömma informationen i kyrkböckerna samt tabellerna över folkmängd och ändringar i befolkningen, dessutom utnyttjat mantalslängderna från åren 1759 och 1774, som är unika i sitt slag, eftersom Lappland inte hörde till det regelbundna personskattsystemet förrän på 1800-talet. Till skattelängderna, i synnerhet fogderäkenskaperna, hör också kvalitativt material, som på ett betydande sätt belyser inte bara skatteförfarandet utan också frågor i relation till bosättningen.

En ansevärd del av det historiska materialet om Lappland har publicerats i olika källsamlingar av varierande standard, som till sitt innehåll i hög grad domineras av myndigheters korrespondens, rapporter och redogörelser. Vidare har jag också tagit med ett litet, men desto viktigare sampel besvär, i vilka allmogen uttrycker sina tankar och känslor i kraftiga ordalag. Detta är högst ovanligt, eftersom samerna och nybyggarna inte själva producerade skriftliga dokument. Sedan är det en annan fråga hur ocensurerat allmogens synpunkter presenterades i de dokument som myndigheterna producerade. Myndighetsmaterialet anknyter naturligtvis till det administrativa arbete som utfördes av tjänstemän på olika nivåer, och dess innehåll skall följaktligen också granskas och analyseras utifrån detta perspektiv. Förhållandet mellan källa och verklighet är dock

mer komplicerat än så, och forskningen kan inte på förhand komma med något absolut recept för att lösa alla knutar. Det faktum att myndigheternas "källproduktion" i regel alltid är extern i förhållande till objektet betyder inte att den inte skulle uppfylla kriterierna för relevant information.

Jag har också på olika sätt utnyttjat 1600- och 1700-talslitteratur om samerna och det vida Lappland. Inom klassisk källhantering definieras källlitteratur som s.k. samtidslitteratur. Här kan det vara på sin plats med en precisering. Jag använder källlitteratur å ena sidan som en källa för bosättnings- och befolkningsföreteelser (som grund för faktainformation) och å andra sidan som en tolk för sin tids attityder och synsätt. Till exempel i Per Högströms skildring av Lappland, som utkom år 1747, används dessa båda sätt.

Bland historieforskarna råder konsensus om att domböckerna, dvs. underrätternas protokoll, utgör en utmärkt källserie för forskning i allmogens levnadsvärld på 1600- och 1700-talen. De har beskrivits som ett titthål till livet på gräsrotsnivå eller som dokument som speglar allmogens syn på livet, så som den fördes fram i underrätterna. Vid behandlingen av brottmål och tvister antecknades många sådana berättelser i protokollet som inte hade någon betydelse för själva domslutet, men som mycket tydligt belyser olika vardagsföreteelser och attityder hos allmogen.

Domböckerna är dock som källa ett för stort byte för att kunna sväljas som sådant. De är bevis på formbundna rättsliga eller administrativa akter, som är stämplade av bestämda normer och konventioner. I egenskap av akter belyser de rättsordningen och rättsskipningen, dvs. mötet och växelverkan mellan det övre och nedre samhällsskiktet, samt i sista hand samhällsmakten och hur den utövades i allmogens värld. Domböckernas existens är redan i sig ett bevis på en organiserad maktstrukturs auktoritet på lokal nivå och på en strävan att integrera den lokala nivån i en enhetlig kultur, som centralmakten ansett vara bra. Man bör dock vara försiktig med att dra för långtgående slutsatser utifrån detta faktum, i synnerhet sådana som främst ser randområdet som en del som långsamt anpassar sig till statsmakten.

Informationen i domböckerna är kasuistisk. Detta innebär två saker. För det första är alla mål i en viss kategori (t.ex. markförvaltning) i sista hand enskilda fall med många nivåer. För det andra har vissa mål antecknats väldigt minutiöst i protokollet medan andra bara omnämns i koncisa ordalag. Många gånger finns den ur forskarens synvinkel intressantaste informationen i sådana fall där det förhärskande intresset i rättsprocessen är något annat än det som forskaren i första hand fokuserar på. Denna typ av uppgifter fungerar som indirekt information (indikator), som kan användas som indirekt evidens på frågor som forskaren försöker lösa.

Brottmålen och tvisterna är osystematiskt bokförda i domböckerna. Trots detta kan det vara nyttigt att föra statistik över mål som hänför sig till olika kategorier och klassificera dem på en intervallskala (t.ex. med tio års intervall), eftersom all statistik, hur överskådlig den än må vara, kräver en förklaring. En viktig "statistikmässig" fråga med tanke på detta arbete är den betydande ökningen av mål gällande markförvaltning som kan noteras från 1720-talet till 1740-talet. Sedan är det ett helt annat problem om det kategoriserade materialet används induktivt för att konstruera generaliserande slutsatser eller så kallade genomsnittsgeneraliseringar av de olika fallgrupperna. Om materialet av en eller annan anledning inte är representativt, kan inte heller slutsatserna vara det.

Inom den forskningstradition som framhäver källornas och den källtekniska kompetensens primära betydelse har man, åtminstone mellan raderna, betonat att forskningsresultatens objektivitet står i direkt proportion till antalet utnyttjade källor och källsamlingar. Kvantitet ersätter givetvis inte kvalitet och omvandlas inte heller automatiskt till kvalitet. Förklaringsstyrkan hos källorna varierar, men viktigare är ändå att dialogen mellan forskaren och

källan löper bra. Dokumenten kan inte tolkas bokstavligt, utan tolkningen grundar sig alltid på den referensram som forskningsperspektiven anger och på de kontexter i vilka dokumenten kan förläggas obestridligt.

BEDÖMNINGAR OCH ÖPPNA FRÅGOR

Forskningen sträcker sig långt tillbaka i tiden – över 250 år. För en medlem av majoritetskulturen ter sig forskningsmiljön – som för övrigt kan sägas ligga nästan i världens yttersta kant – som konstig och främmande, full av förbryllande fenomen och realiteter. Komplikationerna till trots borde varje forskare också orka utvärdera såväl resultaten av sitt arbete som sin egen plats i korselden mellan forskningstraditionerna. Jag anser inte att min forskning representerar den så kallade nya socialhistorien i någon nämnvärd grad, och jag vägrar också att helt sonika upprepa postmodernisternas klichéer om att primitiva, osedvanliga, tillfälliga, avlägsna, diskriminerande levnadsförhållanden e.d. väger lika tungt som de så kallade stora berättelserna. Det är dock ett faktum att det finns historia också utanför de stora händelserna och att skildringar av avlägsna eller diskriminerande företeelser på ett märkligt sätt kan vara av betydelse för den stora berättelsen. Samtidigt som majoritetskulturen bygger ett förhållande till något som ter sig som avlägset och främmande, ställs den öga mot öga med sin självförståelse och blir tvungen att skapa rum för nya tolkningar.

Jag vill skildra Enontekis lappmark som en värld mellan världar. Inom olika vetenskapsdiscipliner har forskarna typologiserat sina observationer med hjälp av ibland synnerligen detaljerade egenskapskartor och -klassificeringar för att lättare gestalta fenomenens geografiska spridning. Etnologerna har stakat ut lokala folkkulturområden, som så gott som aldrig följer administrativa, språkliga eller kulturella gränser. Enontekis grundades så sent som i början av 1600-talet för att möta kronans och kyrkans administrativa behov. Tre lappbyar sammanslogs år 1642 och bildade Enontekis tingslag och församling, som också kom att utgöra ett permanent vintermarknadsområde. Kulturellt sett skiljde sig byarna markant från varandra, trots att invånarna talade samma språk. Invånarna i byarna Peldojärvi och Suondavaara var skogs- eller jaktsamer, medan Rounalaborna, åtminstone från och med 1600-talet, var ett renskötande nomadfolk som vid behov också kunde fiska och jaga. Enligt en etnokulturell klassificering representerade Peldojärvi, och delvis också Suondavaara, kanske mer den skogssamiska kulturen i Kemi lappmark. Rounala hörde i sin tur mer till den nomadiska kulturzonen i de västra lappmarkerna. Det får dock inte glömmas att kulturgränserna var otydliga och överlappande. Den ekonomiska, sociala och kulturella växelverkan sträckte sig över Enontekis gränser och berikade levnadsvärlden med nya innovationer och karaktärsdrag. Denna växelverkan hade naturligtvis pågått redan innan de politisk-administrativa gränserna drogs upp. Framför allt Rounala låg inom två imperiers maktsfärer, vilkas åtgärder kom att forma samernas och också nybyggarnas liv på ett betydande sätt.

Tolkningarna om den samiska ursprungsbefolkningens historiska öde har självfallet varierat genom tiderna. En tolkning som härstammar från 1600-talet, och som också är känd som flyktteorin, hävdar att samernas öde blev att dra sig undan norrut ur vägen för jordbrukskulturen. Förespråkarna för den darwinismbetonade uppfattningen var ännu i början av 1900-talet fast övertygade om att samernas historiska roll var att ansluta sig till den tystnade samlingen folk som försvunnit från jorden. Då och då har också en romantisk bild målats upp av samerna, där de framställs som offer för hänsynslös utomstående maktgirighet, och ibland har de porträtterats som beskedliga anpasslingar. De mest radikala tolkningarna vill till och med se samerna som offer för rasdiskriminering. Den moderna kulturelrelativismen har fastslagit teser, enligt vilka ingen kultur borde få bedömas eller värderas med utomstående mätare, utan endast utifrån dess egna förutsättningar.

Samernas bosättningshistoria

De centralaste forskningsresultaten ur bosättningshistoriskt perspektiv har att göra med förändringarna i relationerna mellan de olika bosättningselementen. Det jaktsamiska bosättningselementet, som var koncentrerat till de östra och mittersta delarna av Enontekis, hade försvunnit så gott som helt i början av 1800-talet. En liten del av de samer som livnärde sig på jakt och fiske valde att bli nybyggare på 1700-talet, men majoriteten flyttade bort eller övergick till renskötsel som huvudnäring. Den västra delen av Enontekis, Rounala, växte däremot till ett dynamiskt, nomadiskt kulturområde, som etniskt sett förblev rent samiskt. Ett karaktäristiskt drag för Rounala var invånarnas renbetesystem: deras vinterbetesmarker fanns i Sverige, medan sommarskattelanden låg på den norska sidan. Sakläget erkändes i gränstraktatet i Strömstad och den därtill anslutna Lappkodicillen av år 1751. Ett tredje bosättningselement var kolonisationen, som uppstod redan på 1630-talet men som växte långsamt; i slutet av 1700-talet fanns det ungefär fyrtio nybyggarhemman i Enontekis, och av dessa var 4–5 av samiskt ursprung. Geografiskt sett var nybyggarbosättningen koncentrerad till de centrala delarna av Enontekis, särskilt området kring Muonio älv. De tidiga nybyggena anlades på gamla fiskeplatser eller hävdemarker som utnyttjades av Tornedalens fjärrfiskare. Efter Lappmarksplakatet år 1673 sökte sig många av de nybyggare som hade slagit sig ned i Lappland till samiskt skatteland med innehavarens tillstånd eller till allmänningar, vilka de ursprungliga invånarna inte hade något intresse att använda.

Historieforskning, eller närmare bestämt samhälls- och samfundshistoria, kräver alltid ett komparativt perspektiv. För att kunna lokalisera Enontekis på en historisk karta över fenomen och strukturer har jag strävat efter att göra så omfattande jämförelser som möjligt utifrån den forskningsinformation som finns att tillgå. Generellt sett fick Enontekis sin plats på kartan redan i slutet av 1500-talet i skärningspunkten mellan två samiska kulturer. I väst fanns den ständigt växande nomadiska samekulturen, medan östra och centrala Enontekis präglades av en kultur som levde på jakt och fiske och som främst identifierade sig som skogs- eller jaktsamer. Dessutom bör också nämnas erämarksekonomin, som var en livskraftig näring bland bönderna redan under 1500-talet och som i långsamt avtagande takt pågick ända fram till den senare hälften av 1700-talet. Å andra sidan var de nybyggare som slog sig ned i Enontekis på 1600-talet till största delen ättlingar till Tornedalsbönder som i flera generationer hade nyttjat erämarkerna. Det finns också klara bevis på att en stor del av fjärrfiskarnas erämarker med tiden överfördes till nybyggarna via fastighetsköp.

Studien fäster stor uppmärksamhet vid det samiska samhällets dynamik, som framgår ganska tydligt redan av 1600-talets beskattningsmaterial. Det bör noteras att det är svårt att beskriva samhällsstrukturen i de samiska kulturerna i Enontekis utifrån den källinformation som finns att tillgå. Att följa den äldre forskningens exempel och projicera strukturmodellen och systemet bakom den välkända skogssamiska kulturformen på vilket samiskt samhälle som helst verkar metodiskt sett betänkligt och grundlöst. Uppenbarligen upplöstes lappbysystemet i Enontekis, som baserade sig på vinter- eller säsongbyar, redan i början av 1600-talet. Det finns diffusa uppgifter om vinterbyn Suondavaara kring sekelskiftet mellan 1500- och 1600-talet. Däremot har ingen information hittats om vinterbyarna i Rounala. Vinterbyn Peldojärvi nämns ännu i källorna från 1640-talet, men efter detta verkar den också ha försvunnit. Detta beror högst sannolikt på att kronan började få en starkare ställning i Lappland. Enontekis centrum kom småningom att bli marknaden vid sammanflödet mellan Könkämäeno och Lätäseno. Marknaden, tinget, skatteuppbörden och kyrkans verksamhet koncentrerades till ”kyrkbyn”, vilket innebar att den gamla vinterbyorientationen delvis förlorade sin betydelse. Peldojärvi anslöts officiellt till Enontekis och därmed till Torne lappmark år 1642. I detta sammanhang bör det ännu betonas att även om Enontekis är ett lokalhistoriskt begrepp, är det resultatet av centralförvaltningens maktsträvanden, och området inlemmades helt i dess maktutövningsstrukturer. Lokalhistorien måste stå i växelverkan med makrohistorien, dock inte som en bit eller en variant av den

sistnämnda. I lokalhistoriska perspektiv har maktrelationerna oftast behandlats bara i korta drag i anslutning till de statliga institutionernas funktioner, med andra ord har man i första hand endast undersökt hur vissa institutioner realiserades på olika håll. De lokala maktkoncentrationerna och -relationerna har inte fått lika mycket uppmärksamhet, och ibland har de inte beaktats överhuvudtaget.

Oavsett hur intensiv ekonomisk och social solidaritet lappbyarnas medlemmar förmådde upprätthålla är det ett faktum att samerna var ett rörligt folk. De kriser som tidvis drabbade fångstekonomin återspeglade sig direkt på bosättningen; i svåra tider flydde samerna till Norge (Västersjön) eller i vissa fall till bondesocknarna i Västerbotten. Åtminstone i en del av Lappland var det vanligt att man tillbringade sommaren vid sjöarna i hemtrakterna, för att på vintern övergå till att arbeta för bönder eller borgare eller bli tiggare. Överheten förhöll sig ytterst negativt till samernas rörliga levnadssätt utan att förstå dess grundläggande orsaker och behov. Historieskrivarna, som utformade de källor vi har att tillgå, berättade om samernas mobilitet ur sitt eget perspektiv och på sitt eget sätt utan att så gott som alls redogöra för allmogens tankar och känslor. Det är viktigt att dagens forskare genom kritiskt materialsamlingsarbete undviker att gå i historieskrivarnas oavsiktligt gillrade fällor.

Kriserna och svårigheterna i anslutning till bosättningen berodde på många faktorer, vilkas effekter forskarna inte är ense om. Under 1500-talet och i början av 1600-talet svepte en kraftig pälshandelsvåg över Lappland och den samiska befolkningen. Den oavbrutet livliga efterfrågan på pälsverk kan ha lett till överdriven jakt, minskat pälsdjursbestånd och försämrade levnadsförhållanden. Det finns dock inga klara bevis som skulle tala för en utarmningsteori. Det att klimatet blev kallare under denna samma period kan tänkas ha skadat fångstekonomins grundvalar, men tillsvidare har man inte kunnat precisera vilken betydelse de klimatologiska faktorerna hade för samernas försämrade levnadsförhållanden. Samtidigt skedde också en vändning i kronans skattepolitik som gjorde att tyngdpunkten i beskattningen flyttades över på fiskenäringen. Detta inskränkte befolkningens levnadsmöjligheter ytterligare och bidrog till att allt fler övergick till renskötsel. Beskattningens negativa stimulans bör dock inte överdrivas; samernas skattebörda var inte särskilt tung, annat än högst i situationer då livet annars var hårt på grund av dålig fångst eller minskat renbestånd.

Inom forskningen har också diskuterats mycket om gruvverksamhetens negativa effekter på samernas liv i de västra lappmarkerna. Trots att temat inte spelar någon större roll i Enontekis historia har jag ändå försökt ta det i beaktande – från ett något snedare perspektiv. Gruvverksamheten i Lappland kan på goda grunder ses som ett modellexempel på kolonialistisk politik, där ursprungsbefolkningens arbetskraft underkuvades och utarmades till förmån för utomstående. Detta perspektiv med utgångspunkt i kolonialismen är dock ingen uttömmande förklaring på det historiska scenariot. Genom att vägra transporter, som var livsviktiga för gruvverksamheten, lyckades samerna bryta de kolonialistiska kraven och försätta sig i en god förhandlingsposition. Kronan och gruvherrarna var tvungna att anpassa sin politik till den rådande situationen, vilket helt klart gagnade ursprungsinvanorna. Överhetens metoder i det glesbebyggda Lappland kom till korta då den lokala befolkningen satte sig till motvärn.

I ett långtidsperspektiv ser man tydligt att samerna, som livnärde sig på fångstekonomin, måste vika undan för den växande kolonialismen i stora delar av Lappland på 1600- och 1700-talen. Åtminstone en del av ursprungsbefolkningen valde att bli nybyggare särskilt i Kemi lappmark. Däremot ser detta ut att ha varit betydligt ovanligare i Enontekis och Jukkasjärvi. En klar majoritet av de gamla skogssamesläkterna lämnade sina byar eller övergick till renskötsel. Särskilt den senaste tidens forskningsdiskussion har kretsat kring skogssamernas frivilliga assimilering i bondesamhället och en konvergensmodell, enligt vilken ursprungsbefolkningen och nybyggarna tack vare livlig kulturell växelverkan kom att smälta samman till en speciell lapsk

kultur i Kemi. Jag anser dock att frågan huruvida skogssamerna hade något annat alternativ än att överskrida den kulturella skiljemuren, och därmed assimilera sig, inte har begrundats tillräckligt. Å andra sidan kan man också fråga sig om nybyggarna i sin tur hade någon möjlighet att blint följa principerna för kronans bosättningspolitik, enligt vilka de borde ha nöjt sig med att idka jordbruk och lämnat jakt- och fiskesamerna i fred.

Svaren på frågorna varierar beroende på respondentens perspektiv, och jag har inte för avsikt att närmare analysera deras innehåll i detta sammanhang. Svagheten i assimilerings- och konvergensmodellerna är deras ostrukturerade förhållande till det skogssamiska samhället, som aprioriskt har betraktats som en undanvikande ekonomi- och kulturform. Argumentationen verkar överraskande nära tänga myndigheternas och de lärda ståndpunkter under 1700-talet. I dessa stämplades samerna som livnärde sig på fångstnäringar som en skraltig kultur, på vars grund Lapplands framtid inte bör byggas. Tjänstemännen betraktade med utilismens etos kolonisationen som ett nyttigt inslag med tanke på dess ekonomiska kriterier, medan kyrkans män, som hade en central betydelse som utformare och verkställare av Lapplandspolitiken, framhävde kolonisationen som en metod för att civilisera samerna och ackulturera dem i majoritetskulturen. Enligt min uppfattning finns det tecken som tyder på att den skogssamiska kulturens upplösning, så som den uppfattades och bedömdes av de lärda skildrarna och myndigheterna mot bakgrund av deras egen kultur, inte sörjdes på något vis, utan det hela sågs som något naturligt och önskvärt. Den så kallade kulturelismen, som i det moderna samhället betraktas som en självklarhet, är ett relativt sent sätt att bedöma kulturer och en del av den dekolonisationsprocess som aktiverades efter andra världskriget i syftet att ge folk som drabbats av kolonialismen deras ursprungliga rättigheter tillbaka. Dekolonisation förutsätter vid sidan av ett kulturelismiskt perspektiv också en emancipatorisk historietolkning, där ett koloniserat folks historia fastslås som endast och enbart en historia om underkuvning.

I Enontekis och Jukkasjärvi kom de renskötande nomaderna, som hade sina vinterbetesmarker i de västra och centrala delarna av området, att fortsätta representera den så kallade etniska samekulturen. Rennäringens dynamik fungerade som en naturlig barriär mot överhetens försök att ta nomaderna i besittning i kulturellt hänseende. Detta framgick ännu i början av 1800-talet tydligt av Eric J. Grapes, kyrkoherde i Enontekis, skrivelser, där nomadekonomins determinanter framhävdes klart och tydligt. En annan faktor som gjorde det möjligt för nomadismen att överleva som en särskild kulturform, var det faktum att överheten och Lapplands eller Ishavets handel var beroende av den. De renskötande nomaderna var stora köttproducenter, vilket framgår tydligt redan av källinformationen från början av 1700-talet. En kanske ännu viktigare faktor utgjorde den transportkapacitet som nomaderna erbjöd i Lapplands väglösa förhållanden. Det här stötte kronan och gruvföretagarna på under 1600-talet, då de med sina egna villkor försökte tvinga samerna att frakta gods men var tvungna att ge sig och söka konsensus hos nomaderna för att kunna trygga sina egna intressen. Som jag ser det kunde den politik som överheten och köpmännen måste driva i förhållande till de renskötande nomaderna snarare beskrivas som konsensuspolitik än som diktatpolitik. Vinnarna i konsensuspolitiken var nomaderna.

I Lapplands näringshistoria var rennäringen vid ingången av 1700-talet utan tvekan den näringsgren som utvecklades mest. Enligt befolkningshistorikerna ökade befolkningen i de västra lappmarkerna ställvis till och med fyrdubbelt i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet tack vare den avancerande och växande rennäringen. Samma utveckling skedde också i Enontekis. Rennomadismen nådde lagnivå relativt snabbt, senast kring medlet av 1700-talet. Redan före det hade reninnehavet ökat så mycket att det började bli brist på betesmarker. Det är ingen slump att tvisterna om land, marker och gränser från 1720-talet till 1740-talet var koncentrerade till de västra delarna av Enontekis, närmare bestämt lappbyn Rounala.

Nomadnäringens helhetstillväxt särskilt i Jukkasjärvi men också i Enontekis bromsades upp av renpesten på 1750- och 1760-talen. Den tärde i årtal, sakta med säkert, på ryggraden i den nomadiska befolkningens ekonomi, och ledde till och med till oåterkalleliga förändringar i samhällets struktur. Många släkter försvagades eller blev tvungna att flytta. Pesten verkar dock ha påskyndat strukturförändringen till följd av den dynamik i samhället som redan länge hade funnits. Då de som ägde ett litet antal renar hamnade i ekonomiskt trångmål till följd av pesten, ökade de mer förmögna renägarnas möjligheter förlusterna till trots. Enligt vad man kan sluta sig till på basis av beskattningsuppgifterna var renägandet i slutet av 1700-talet redan i viss mån koncentrerat. Huruvida detta också ledde till en koncentring av betesmarkerna kan inte beskrivas i detalj med de metoder som finns att tillgå. I vilket fall som helst står det klart att det nomadiska samhället var varken jämnt eller enhetligt. Förmögenhetsskillnaderna var ansenliga och uppenbarligen blev de bara större med tiden. Detta berodde på att rennäringen kommersialiserades – något som de rika renägarna kunde möta bättre än de fattigare.

Kolonisationen

I synnerhet den kolonisationskritiska forskningen har betonat den kraftiga polariseringen mellan samerna och nybyggarna. Som milstolpe betraktas år 1673, då Lappmarksplakatet, som gjorde det möjligt att anlägga nybyggen i Lappland, utfärdades. I denna forskningsinriktning har den uppfattningen etablerat sig att markanvändningen i lappmarkerna före Lappmarksplakatet i regel grundade sig endast på de lapska näringsgrenarna, såsom fiske och renskötsel. Med andra ord gällde ingen laglig rätt att idka jordbruk i Lappland. Tolkningen ter sig något kuriös med tanke på att den svenska kronan i början av 1600-talet målmedvetet strävade efter att mobilisera resurser för att kolonisera Lappland. De visioner som målades upp för Enontekis och Muonio utgick från idén att rekrytera fjärrfiskare från Tornedalen till nybyggare i erämarkerna, där de kunde bruka jorden och hålla boskap. När allting inte gick som planerat övervägde Karl IX:s kommissarier till och med att vidta tvångsmedel och beslagta erämarkerna i bosättningssyfte för att få fart på nybyggarna.

Kungens kolonisationsiver gav inga omedelbara resultat. Redan på 1610-talet började nybyggare emellertid söka sig till Kemijärvi och områdena kring Kittilä och Muonio, men Torne lappmark fick fortfarande vänta. De första kolonisterna kom till Enontekis och Jukkasjärvi kanske redan på 1620-talet, men senast i början av det därpå följande decenniet. Man kan med säkerhet säga att de slog sig ned på sina gamla erämarker, vilket innebär att Karl IX:s plan blev verklighet, dock med lite fördröjning. De tidigare nybyggarna betalade lappskatt fram till år 1695, men de ansågs det oaktat inte vara lappbymedlemmar.

Lappmarksplakatet har en bestående roll i Lapplands historiebild, oavsett ur vilken synvinkel dess betydelse värderas. Uppenbarligen har forskarna dock överdrivit de lockande löften som plakatet gav nybyggarna utan att desto närmare jämföra dem med de riksomfattande bosättningspolitiska riktlinjerna. Den lagstiftningsprocess som ledde till Lappmarksplakatet erbjuder bra material för såväl den traditionella parallellteorin som kolonialismtolkningarna. Förespråkarna för parallellteorin har åberopat det material i processen som lyfter fram idén om möjligheten för två motsatta bosättningselement att leva i fredlig samexistens. En projektion och prøvosten för denna teori utgör kolonisationen av Kuusamo, trots att det vid tiden för plakatets uppkomst inte kunde finnas någon föraning om denna kolonisation. För att klara sig ur denna soppa har forskarna hänvisat till landshövdingen Johan Graans ovetskap och godtrogenhet; de menar att Graan, som var huvudarkitekt för plakatet, tänkte på de nomadiska samerna, som han antog utgjorde majoritetsbefolkningen i alla lappmarker. Det finns dock inga grunder som gör Graans ovetskap trovärdig; en ovetskap som skulle ha legat till grund för ett misstag med dramatiska följder. Jag anser det till och med vara troligt att man i samband med beredningen av

plakatet ansåg att man vid behov kunde offra den skogssamiska kulturen till förmån för kolonisationen.

Strömmen av nybyggare till Kuusamo, som jag har studerat i stor detalj, utgör en exceptionell helhet i Lapplands kolonisationshistoria. Utan den utrikespolitiska konflikten 1676–1678 och det kontrakt om rotering i Kajanaland som slöts i dess efterdyningar hade Kuusamo fått vänta ett tag till på strömmen av kolonister. De första Kajanalandsborna kom och synade svedjemarkerna i Kuusamo redan i slutet av 1670-talet. Hack i häl med dem följde fler nybyggare, och i slutet av 1680-talet hade Kuusamo till stor del förfinskats.

Samerna, och vid sidan om dem de bönder från Ijo och Pudasjärvi som nyttjade erämarker i lappbyarna Maanselkä och Kitka, klagade över inkräktarna från Kajanaland regelbundet från och med år 1680, men myndigheterna lyckades inte få pli på kolonisterna. För den samiska befolkningen var det en traumatisk upplevelse då svedjebrukarna från Kajanaland började överta skogarna i Kuusamo, och samernas desperation blev bara djupare av myndigheternas långsamma agerande och ovilja att på allvar ingripa i situationen. Det är möjligt att särskilt kyrkans män, som ansåg att samerna representerade en diabolisk hedendom, till och med jämnade vägen för nybyggarnas framfart i början av kolonisationen genom att se mellan fingrarna på deras verksamhet och rentav locka nya Kajanalandsbor till Kuusamo. Landshövdingen Gustaf Grass trasslade till den svåra situationen ytterligare genom att envetet hålla fast vid tolkningen att Kuusamo hörde till Österbottens län. Grass föreslog också radikala kolonialistiska arrangemang: samerna skulle deporteras till lappbyarna Kitka och Kittilä, ur vägen för nybyggarna. Myndigheterna tillgrip dock inga reservatpolitiska åtgärder, och det skulle i vilket fall som helst ha varit onödigt, eftersom samerna i Maanselkä och Kitka på några år förlorade greppet om sin hembygd då svedjebrukarna ryckte fram.

Ett intressant drag i kolonisationen av Kuusamo är att bosättningskontrakten oftast godkändes vid ting i efterskott. Det var i hög grad fråga om skenbar legalism eller ett välsignande av faktiska saklägen med lagboken i handen. Situationen var snedvriden och gjorde inte den samiska befolkningen, som var dömd att förlora, rättvisa – i synnerhet inte eftersom myndigheterna hade kunnat använda hårda metoder för att dämpa den överdrivna kolonisationsivern. Också i detta fall har medaljen två sidor. Det finns många källor som tyder på att nybyggarna gottgjorde de lokala invånarna för besittningstagandet genom att betala deras skatt till kronan, lova dem en andel av rågskörden eller på något annat sätt som tillfredsställde bägge parterna. Kronans män följde händelserna i bakgrunden och fastställde avtalen mellan kolonisterna och samerna när detta blev aktuellt. Nybyggarna hade aldrig fullständigt kolonialistisk frihet, om än myndigheternas sympatier oftast vägde över på nykomlingarnas sida.

I det övriga Lappland var kolonisationsintensiteten fram till den senare hälften av 1700-talet så svag att det inte uppstod några svåra konflikter mellan de olika bosättningsselementen. Nybyggarna anlades under myndighetskontroll i enlighet med Lappmarksplakatet och dess källor, även om ursprungsbefolkningens intressen långt ifrån alltid beaktades på önskvärt sätt. Avsikten var, liksom på annat håll i riket, att nybyggarna främst skulle anläggas på herrelös mark. På så sätt kunde man undvika fastighetsrättsliga konflikter, eller åtminstone var tröskeln för att sådana skulle uppstå väldigt hög. Ändå anlades många nybyggen på lapps katteland, vilket givetvis stod i konflikt med den gällande rättsordningen; ett nybygge fick inte kränka någon parts intressen. Myndigheterna tolkade dock sakläget via den så kallade fullsuttenhetstesens och menade att de enskilda samerna hade mer fastigheter på sina katteland än vad de behövde för att klara sig. Denna ståndpunkt kan kritiseras på den grund att myndigheterna inte beaktade, eller förstod att beakta, att fångstkulturens produktionskraft krävde enorma markområden och gles bebyggelse.

Kemi lappmark hade koloniserats i hög grad redan vid ingången av 1750-talet. I de västra lappmarkerna tog kolonisationen däremot fart på allvar först under den senare hälften av 1700-talet, och förändrade då klart den traditionella bebyggelsebilden. Jag har tämligen detaljerat undersökt diskussionen om den lapplandspolitiska linjen i medlet av 1700-talet. Diskussionen präglas tydligt av ett pejorativt perspektiv på den skogssamiska kulturen; ett perspektiv som många myndigheter och mer eller mindre insatta observatörer delade. Samer som levde på fångstnäringar stämplades som fattigfolk och förutspåddes inte leva särskilt länge. Endemiska filosofer som studerat idéerna kring nyttotänkande ansåg att kolonisationen var Lapplands räddning, i såväl ekonomiskt som moraliskt hänseende. Man hoppades också att samerna skulle ansluta sig till nybyggarna och avstå från sina traditionella levnadssätt. Ackultureringsperspektivet var också starkt kyrkligt, eller kanske rättare sagt förenligt med den ideologi som kyrkan representerade: så länge samerna levde som de gjorde, var det omöjligt att civilisera dem och få dem under kyrkans kontroll.

Per Högström, kyrkoherde i Jällivaara, hade följt samernas liv på nära håll och var av annan åsikt. Han misstrodde nybyggarnas möjligheter att klara sig i de karga, lappländska förhållandena och ansåg i princip att samerna var den enda befolkningsgruppen som var lämpad att bo i Lappland. I Högströms vision om att låta lapparna ha sitt Lappland stod de renskötande nomaderna i förgrunden, eftersom de representerade den optimala näringen i Lappland. Högström var ingen etnopolitiker i modern bemärkelse, även om man i hans texter lätt kan hitta samestödjande utlåtanden som låter moderna. Inte heller han gick så långt att han skulle ha inlett en kamp mot kolonisationen. Det måste dock räknas som hans förtjänst att förfarandet för anläggning av nybyggen uppmärksammades på allvar i lappmarksreglementet år 1749 i syfte att trygga samernas etablerade rättigheter. Anläggningen av nybyggen anknöts till den allmänna bosättningslagstiftningen samtidigt som villkoren för bosättningstillstånd skärptes. Beviljandet av slutligt bosättningstillstånd överfördes på länets landshövding. I och med reglementet samt 1760 års lappfogdeinstruktion avskiljdes alla nybyggen till enskilda lägenheter. Därtill antecknades de i jordeböckerna, som fördes enligt samma principer som jordeböckerna i jordbruksområdena söder om Lappland. På 1770-talet började man kalla nybyggerna för krononybyggen, som om de hade anlagts på kronans mark. I praktiken kan de dock karaktäriseras som skattehemman, eftersom sådana rättshandlingar som inte var möjliga på kronohemman kunde förrättas på dessa (bl.a. klyvning).

Nybyggarna i Enontekis bildade ett blandekonomiskt samhälle. Jordbruk idkades endast i obetydlig utsträckning, men de vida naturängarna garanterade mycket goda förutsättningar för boskapsskötsel. Enligt vissa bedömningar var fiske dock nybyggarnas viktigaste näring. Efter att de samiska samhällena i Peldojärvi och Suondavaara hade upplösts och folkmängden krympt avsevärt, var vägen allt friare för nybyggarna att börja jaga vildren och bäver. Traditionellt hade dessa näringar ansetts höra till samernas rättigheter. Också nybyggarna fick upp ögonen för renskötelsns fördelar, men ännu vid sekelskiftet mellan 1700- och 1800-talet hade bara ett fåtal nybyggare övergått till extensiv renskötsel. Det bör också noteras att vissa nybyggarättlingar tydligt ackulturerades mot det samiska levnadssättet.

Markförvaltning

Den kanske hetaste frågan inom sameforskningen den senaste tiden har gällt markägoförhållandena i Lappland, som står i direkt anknytning till samernas status som ursprungsfolk. Det är skäl att slutgiltigt förkasta resultaten från den äldre forskningen, som följde det evolutionistiska "paradigmet" och som hävdade att samlarna, jägarna, fiskarna och nomaderna på grund av sitt primitiva levnadssätt inte kände till någon annan form av markägo än på sin höjd kollektivt ägo. Det källmaterial som finns att tillgå ger vid handen att så inte alls var fallet. Samerna hade såväl privata som samfälliga fiskevatten, jaktskogar och

betesområden. Av källmaterialet framgår att tyngdpunkten helt klart låg på enskilt ägande. Markbesittningsrättigheterna var dessutom byspecifika, exklusiva rättigheter som var förbehållna lapparna, med andra ord förutsatte de medlemskap i lappbyn. Detta märktes tydligt på bäver- och vildrensjakten, som var intensiv särskilt i Kemi lappmark. I takt med att nybyggarna strömmade in i Lappland och det gamla samiska siidasystemet försvagades, började samernas rättigheter smulas sönder och omvandlas till hemmansvisa rättigheter. Senast i slutet av 1700-talet hade samernas rättigheter förlorat sin betydelse med avseende på deras traditionella funktion så högt upp som i Enontekis.

Från början av 1900-talet har forskarna fört varierande diskussioner kring skatteland eller lappskatteland och lagt fram olika tolkningar om deras fastighets- och skatterättsliga status. Jag har för avsikt att påvisa att skattelandssystemet uppstod på 1650-talet i tätt samband med riksomfattande praxis, vars syfte var att med bosättnings- och skattepolitiska medel få kontroll över det växande antalet hemman som lämnats öde, vilket hade blivit ett stort problem. Författningar togs i bruk också i lappmarkerna för att hämma denna utveckling och hindra flyttningsrörelsen till Norge och Ryssland. De land som samerna av hävd hade i sin enskilda besittning började kallas skatteland, och det avgörande kriteriet för besittning av skattelandet blev att skattebetalningen till kronan löpte utan avbrott. Det finns ingenting som tyder på att kronan skulle ha ingripit i samernas traditionella markdelning. Interventionen, som i sig är ett starkt tecken på kronans riksomfattande rättsliga homogeniseringspolitik, handlade inte om en jordreform – det var enbart fråga om en skattereform.

Skattelandspraxisen är inte helt fri från paradoxer. Lappskatteinstruktionerna från åren 1695 och 1760 tillämpade lappbyarna som skatteenhet, och enskilda skatteland skattelades inte trots att de hade erkänd proprietär status. I kameralt avseende kunde ett skatteland inte lämnas öde, eftersom lappbyn var tvungen att kollektivt ansvara för byns skattesumma. Ur fastighetsrättslig synvinkel är det däremot möjligt att ett skatteland lämnades öde eller hamnade utanför släkten. Ett annat något paradoxalt faktum var att skattelanden försvann ur skatte- och rättspraxisen så gott som fullständigt under den senare hälften av 1700-talet. På ett sätt är det lätt att instämma i en allmän uppfattning inom forskningen, enligt vilken lappbyarnas speciella kamerala natur med tiden skulle ha lett till att skattelandens status sjönk. Detta syns naturligtvis på de kamerala källornas nivå. En annan förklaring är att skattelanden delvis överläts till nybyggare, varvid de förlorade sin ursprungliga skattelandsnatur och omvandlades till hemmansvisa fastigheter. Å andra sidan valde många samer framför allt i Kemi lappmark att bli nybyggare, och i och med att deras skatteland eller en del av det skattelades på samma sätt som bondgårdar, enligt kraven i 1749 års lappmarksreglemente och 1760 års lappfogdeinstruktion, betraktades de inte längre som skatteland. Detta kan ses som resultatet av en länge pågående harmoniseringspolitik.

I vilken mån innehåller tolkningarna synvillor framkallade av källmaterialet? Det är ett faktum att så gott som inga mål gällande skatteland behandlades i domstol under den senare hälften av 1700-talet. Detta kan bero på att åtminstone mindre fastighetsrättsliga tvister överfördes på ett rättsorgan som verkade under kronofogdens ledning, om än kronofogdarna också verkar ha kunnat agera självständigt till en viss grad. Också lapprätten i anslutning till lappkodexen från år 1751 torde ha spelat en betydande roll i de nomadiska samernas inbördes fastighetsfrågor. Den sista tidens forskning har betonat en redan tidigare framförd uppfattning, nämligen att beslutanderätten i fastighetsrättsliga frågor som berörde skatteland överfördes på länskontoret och landshövdingen. Utvecklingen ser alltså ut att ha gått i samma riktning som i fråga om nybyggena; beslut om anläggning av nybyggen fattades i sista hand av landshövdingen – givetvis på basis av ett utlåtande av häradstinget och kronofogden – i alla rikets län.

Eric Grape, kyrkoherde i Enontekis, konstaterade i sin församlingsberättelse år 1803 att lapparna fortfarande hade sina skatteland, även om de inte var utmärkta med råmärken. Enligt Grape hade

de flesta lapparna dock inte längre någon respekt för skattelandssystemet, utan de flyttade från en by till en annan helt efter behag. Det man kan läsa mellan raderna i Grapes text är att de ursprungliga skattelanden inte längre motsvarade den nomadiska renskötselns behov, utan nomaderna var tvungna att leta efter nya betesmarker också i andra byar. Ungefär samma fenomen torde ha ägt rum redan i början av 1700-talet. Grape betraktade världen utgående från sin egen tids förutsättningar. I vilket fall som helst verkar han vara på det klara med rennäringens dynamik, där de avgörande faktorerna var antalet renar och betesmarksbiotoperna.

Grape kan i brist på bättre betraktas som en tolk av de förändringar som skedde i nomadernas markanvändning. En många gånger viktigare källa från den tiden är dock en lokal överenskommelse om renbete från år 1798, där det inte nämns ett ord om skattelanden. Syftet med överenskommelsen var dels att skydda nybyggarnas slåtter- och betesmarker, dels att uppfylla de krav som den nomadiska renskötseln ställde. Nybyggarna tilldelades egna betesdistrikt, från vilka nomaderna skulle hållas borta, men samtidigt var de skyldiga att inhägna sina ängar, eller åtminstone sina hässjor. Höet från oinhägnade ängar skulle transporteras bort senast när den första snön föll. Nomaderna åter garanterades rätt att låta renarna beta fritt inom sina byenheter.

Fjärrfiske

Ett annat pikant inslag i lappmarkernas fastighetssystem utgjorde böndernas fjärrfiske, en tradition som uppstod redan på medeltiden. I den äldre forskningstraditionen talade man om att ödemarkerna eller erämarkerna erövrades, men ett modernare perspektiv lyfter fram att ”erämarksbönderna” ingick överenskommelser med ursprungsbefolkningen. Samerna hade sin egen syn på uppkomsten av böndernas rätt till nyttjandet av erämarkerna. De ansåg att det endast var fråga om ett arrendeförhållande. Fjärrfiskarna däremot betraktade sin fiskeverksamhet som en urminnes hävd och hänvisade till att de hade betalat skatt till kronan för denna.

Hertig Karls skyddsbrev till samerna i Kemi lappmark år 1602 var ett försök att hindra bönderna från Ijo och Kemi att överdrivet ivrigt utvidga sitt erämarksbruk på ursprungsbefolkningens bekostnad. Regentens viljeyttring blev ett rättesnöre som man hänvisade till i nyttjandetvister under hela 1600-talet. Skyddsbrevet befattade sig dock inte med böndernas lagliga fjärrfiske. I Enontekis övervakades lappmarksgränsens okränkbarhet genom Johan III:s skyddsbrev från år 1584. Bägge skyddsbreven var ursprungligen avsedda att trygga samernas näringsidkande, men på 1700-talet blev de mer territoriala till sin karaktär på så sätt att både samerna och nybyggarna hänvisade till dem när de försvarade sina rättigheter gentemot fjärrfiskarna.

Böndernas fjärrfiske lyftes fram som ett tema i 1690-talets skattereform. För de lokala och centraladministrativa myndigheterna som fördjupade sig i problemet förblev det dock oklart om erämarkerna borde betraktas som arrendemarker eller självständiga fastigheter som hörde till gården. Kung Karl XI instämde slutligen i den ståndpunkt som beredningskommittén för skattereformen höll fast vid, enligt vilken skatten för erämarkerna i Lappland hellre borde uppbäras av de lokala samerna än av bönderna, som bodde långt borta. I rättspraxisen kom den kungliga ståndpunkten dock inte att bli mycket mer än en död bokstav, eftersom den endast i ett fåtal fall ledde till att domen i tvister om vattenområden fastställdes till förmån för den samiska parten. Visserligen minskade nyttjandetvisterna mellan fjärrfiskarna och samerna på 1700-talet till stor del på grund av att böndernas gamla erämarker överläts till nybyggare som slog sig ned i Lappland. De mest hårdnackade fjärrfiskarna kom till Lappland ända från Nedertorneå ännu på 1750-talet, då en gräns mellan Torne lappmark och Övertorneå efter många om och men drogs. Det underblåste övergången till den dagordning som Karl XI:s beslut förutsatte. Vid det skedet var det traditionella fjärrfisket bara en skugga av vad det hade varit.

Lapp, same, finne

Jag har medvetet undvikit att gå in på etniska och etnopolitiska aspekter i Lappland eller Sameland, trots att de kanske borde ha sin plats även i denna studie. Jag har använt begreppen "lappar" och "samer" parallellt, vilket för en del läsare kan kännas konstigt eller rentav ansvarslost. Jag kan förstå om en etniskt medveten same upplever benämningen "lapp" som nedsättande, men ur min synvinkel är det helt korrekt och också historiskt motiverat att använda termerna "lappar" och "samer" som synonymer. Å andra sidan vet jag att vissa grupper som strävar efter att få tillbaka sina rättigheter vill reservera benämningen "lapp" åt sig själva, på den grund att de anser sig vara ättlingar till lapparna. Hur väl terminologin motsvarar den gällande lagstiftningen och riktlinjerna i internationella avtal är en sekundär fråga för min studie. Ur ett historiskt perspektiv var ursprungsbefolkningen i det nuvarande Lappland samer eller lappar, oavsett vad de har kallats i olika skeden. De finländska och svenska nybyggarna började inte strömma in i Lappland förrän på 1600-talet. De anpassade sig småningom till de nya förhållandena, men de uppfyllde aldrig de stora förväntningarna som målats upp i visionen för kolonisationspolitiken i Lappland. Den skogssamiska kulturen måste vika undan för nykomlingarna, som formellt var bönder men väldigt långt från de ideal som präglade bondelivet söder om Lappland. Som ett resultat av lapparnas, nybyggarnas och utomstående parters verksamhet och växelverkan uppstod en ny lappländsk kulturbas, som förgrenade sig i olika riktningar till följd av näringsbyten, interetniska äktenskap och kulturella gränsöverskridningar. Däremot bibehölls den extensiva rennomadismen – en senare företeelse i Lapplands näringshistoria – som en separat kulturform, även om också den näringsgrenen på många sätt var beroende av den kommersiella efterfrågan, innovationer utifrån och framför allt de inbördes politiska arrangemangen mellan staterna på Nordkalotten.

Det är grundlöst att påstå att historieforskningen skulle ha verktyg som gör det möjligt att nå en entydig sanning som alla är nöjda med. Forskningsresultaten är i sista hand svar som problematiseras i forskningens egen tid. Jag gör emellertid skillnad mellan begreppet "egen tid" och presentism, eftersom den sistnämnda oftast är starkt bunden till politiska mål, vilkas utstakade paradigm forskningsresultaten på ett eller annat sätt förväntas passa in i. Presentismen kan obemärkt leda till en "vilket skulle bevisas"-attityd, där forskningsresultaten kan vara utplockade eller rentav fullständigt lösryckta ur sin kontext. Jag påstår inte att historiprojekten om dekolonisering är ovetenskapliga, men en del av dem är behäftade med en ur forskningssynvinkel sekundär pamflettism.

Ett bra exempel på presentismens problem är ILO-konventionen, som har varit mycket aktuell den senaste tiden. Konventionen representerar en kolonialistisk historieuppfattning. Dess universala syfte är att tillrättalägga historiska oförrätter som uppstått till följd av kolonialismen och skapa förutsättningar för att ursprungsfolken skall kunna fortleva. Moralaspekten i anslutning här till är säkert berättigad, men ur historieforskningens perspektiv leder den till problem eller till och med direkta omöjligheter. Jag är inte säker på att konventionens historieuppfattning som sådan kan tillämpas på någon som helst kolonialismhändelse. Vissa påstår att lappmarkernas historia från och med 1500-talet är en berättelse om utomståendes inblandning i samernas angelägenheter. Andra menar att det till största delen bara var fråga om en oundviklig historisk utveckling, som gagnade ursprungsbefolkningen i sista hand. Hur det än ligger till integrerades lappmarkerna från 1500-talet fram till början av 1800-talet på många nivåer i Sveriges imperium. Integrationspolitiken var utan tvekan förknippad med grovhet och enögdhet, vilket ligger långt ifrån den moderna kulturrelativismens ideal. Samtidigt som vi lär oss tolka de historiska aktörernas maktpolitik lär vi oss förhoppningsvis också att undvika kulturrelativismens fallgropar. Jag tror inte man kan kräva att seriös historieforskning skall kunna möta större utmaningar än så.

Tarja Nahkiaisaja

Bosättningen och markanvändningen i Enare och Utsjoki från mitten av 1700-talet fram till år 1925

Sammandrag

Forskningsuppgift

I min forskning studerar jag bosättningen, markanvändningen i anslutning till näringsidkandet samt beskattningens förhållande till markanvändningen och bosättningen i Enare och Utsjoki ungefär från mitten av 1750-talet fram till år 1925. Studien är uppdelad i två huvudkapitel. Det första behandlar utvecklingen av bosättningen i området samt den bakomliggande lagstiftningen. Det andra kapitlet redogör för näringarna i området, deras utveckling samt hithörande markanvändning. I kapitlet granskas även beskattningens förhållande till markanvändningen och bosättningen. Behandlingen i bägge kapitlen är systematisk och strävan är att beskriva händelserna i kronologisk följd. Studien är historievetenskaplig. Den försöker inte ta ställning till rättsliga frågor, utan syftet har snarare varit att göra den tidens händelser och företeelser rättvisa.

När det gäller bosättningen läggs fokus särskilt på hur den samiska bosättningen, nybyggarbosättningen och kronoskogstorpsbosättningen utvecklades samt hur dessa bosättningsformer varierar tidsmässigt inom forskningsområdet. I detta sammanhang beaktas statens bosättningspolitik samt frågan om i vilken utsträckning myndigheterna styrde markanvändningen och därigenom bosättningen. Studien beskriver statsmaktens långsiktiga bosättnings- och markanvändningspolitik.

Granskningen av 1700-talet inriktar sig på den samiska bosättningen och dess utveckling samt den redan då spirande kolonisationen. Statsmakten började visa ökat intresse för de nordliga områdena vilket resulterade i bland annat lappmarksreglementet och lappfogdeinstruktionen av år 1749 respektive år 1760. När befolkningen började ägna sig åt boskapsskötsel uppkom i Utsjoki systemet med sommarviste vilket betydde att man flyttade mellan två till tre boplatser årligen. Fiskesamerna i Enare däremot tillämpade ett system enligt årstidscykeln och flyttade till särskilda boplatser vår, sommar, höst och vinter. Hur rensamerna bosatte sig påverkades i sin tur av deras långa flyttfärder. Den traditionella samiska bosättningen fanns kvar långt in på 1800-talet vid sidan av de första nybyggena.

Det andra bosättningstemat är kolonisationen eller nybyggandet som på allvar tog fart i de båda socknarna först på 1830-talet. I arbetet utreds lappmarksplakatens, proklamationernas, kungörelsernas och förordningarnas betydelse för bosättningen. Centrala frågor i detta sammanhang är bland annat vem som inrättade nybyggena, betalade de kanhända lappskatt innan de tog upp nybygget, anlade de sina nybyggen på marker som de redan av hävd hade i sin besittning osv. Granskningen inriktar sig på den förändring som skedde i praxis för inrättandet av nybyggen över en lång tidsperiod. Samtidigt som nybyggandet var som livligast företedde fiskesamerna insyningar av fiskeställen vid ting. I studien analyseras fiskehemmanens betydelse och karaktär.

Den tredje bosättningsformen är kronoskogstorpen, som tog sin början under 1800-talets sista decennium i både Enare och Utsjoki. Studien ger svar på bland annat följande frågor: Vilken inverkan hade kronoskogstorpen på bebyggelsebilden i socknarna? Vilka var det som inrättade torpen? Vilka var de bakomliggande orsakerna till detta? Inte heller i detta sammanhang går det att förbigå frågan om hur stor del av dessa torp som utgjordes av Enare fiskesamers redan existerande stugor eller vilken andel de inflyttade rensamerna hade i inrättandet av torpen. Antalet inrättade torp var avsevärt mycket mindre i Utsjoki, men studien analyserar deras betydelse för socknens

bebyggelsebild. Inrättandet av kronoskogstorp får helt egna drag i Utsjoki till följd av områdets knappa skogsresurser. Ett intressant inslag i forskningen erbjuder rensamernas kronoskogstorp.

En forskningsfråga för sig utgör den förändring i området som började mot slutet av 1800-talet till följd av skogarnas värdestegring. Förändringen tar sig uttryck bland annat i inställningen till upplåtandet av kronoskogar till enskilda hemman. Något som väsentligt anknyter till temat är också frågan om kronans överloppsmarker och ödemarker. Granskningen i studien utgår från två perspektiv: det ena gäller förhållandet mellan bosättningen och skogsförvaltningen samt inverkan av skogarnas värdestegring till exempel på inrättandet av hemman; det andra gäller förhållandet mellan skogsförvaltningen och övrig markanvändning, såsom renskötsel och hemmansinnehavarnas rätt att nyttja skogen. Mot slutet av den period som undersöks sätter även frågorna om kronoparkerna och skyddsskogarna sin prägel på studien. I dessa ser man redan en tydlig strävan att skydda skogarna.

Det egentliga storskiftet föregicks av en temporär avvitrning av överloppsmarken i Enare och Enontekis, vilket var det första steget mot förhållanden med ordnad jorddelning längst uppe i norr i finska Lappland. I Utsjoki genomfördes ingen temporär avvitrning av överloppsmark. I studien granskas utvecklingen med avseende på genomförandet av storskiftet före år 1925. Det slutliga storskiftet behandlas inte i denna studie. I fråga om bebyggelseutvecklingen slutar arbetet med lagen angående storskifte och skattläggning.

I början stod älv-, sjö- och rensamerna, dvs. de som i handlingarna kallas fiske- och fjällappar, för bosättningen inom det område forskningen gäller. De olika samegruppernas sätt att använda marken reglerade bosättningen vilket i sin tur anknöt till förändringarna och utvecklingen inom näringarna. Mellan dessa rådde ett inbördes förhållande av beroende och växelverkan, som under tidernas lopp har reglerats av naturens resurser. Ännu på 1700-talet var statsmaktens grepp om området mycket svagt. Men ju närmare nutiden man kommer blir myndigheternas grepp om människorna och naturresurserna i området, som till exempel skogarna, dock hårdare. I den andra delen av studien beskrivs denna slingrande och föränderliga utveckling i Utsjoki och Enare.

Granskningen görs utifrån näringarna i området eftersom dessa reglerade markanvändningen. Först behandlas de traditionella näringarna, deras historiska utveckling samt hithörande markanvändningsrättigheter. Behandlingen är systematisk, vilket betyder att till exempel de traditionella lappmannanäringarna såsom vildrensfångst, fiske och renskötsel jämte förändringarna i dem presenteras som separata helheter. I och med att markerna delvis har använts parallellt för olika syften har sammandrabbningar mellan de olika befolkningsgrupperna inte alltid kunnat undvikas. I studien begrundas hur de olika näringarna verkade på samernas utnyttjande av marken över en lång tidsperiod. Studien försöker bland annat ge svar på frågan om hur den gamla traditionella markanvändningen bestod när de nya näringarna gjorde sitt intåg och hurdana tillämpningar det ledde till på lokal nivå. Gränsdragningen mellan staterna behandlas i kapitlet om renskötsel, allt från gränstraktatet i Strömstad till gränstängningen mellan Finland och Norge. Rennäringen har genomgått stora förändringar även till följd av rensamernas flyttningsrörelse och systemet med renbeteslag.

I kapitlet om ängs- och åkerodling samt nyttjande av skog granskas nybyggarnas markanvändning. I insyningsprotokollen antecknades gårdsplanen, åkermarken och dess beskaffenhet, ängarna och deras avkastning, fiskevattnen, kvarnens plats, skogen för ved och byggvirke, lavmarkerna och ibland även jaktmarkerna. I studien följs de förändringar över en lång tid som nybyggarna förorsakas särskilt till följd av de skärpta nyttjanderättigheterna till skogarna. Uppmärksamhet fästs även vid hur nybyggarnas rätt att använda marken förändrades allt sedan de första nybyggarna inrättades. Från och med slutet av 1800-talet granskas även kronoskogstorparnas markanvändning.

Arbetet granskar även markgränsernas betydelse och förekomst i dokumentmaterialet i Enare och Utsjoki på 1800-talet. I praktiken hör detta samman med uppgifterna i insyningsprotokollen för fiskehemman och nybyggen. Det står klart att nybyggarna mättes och utmärktes i terrängen på något

sätt när de inrättades. Insyningsprotokollen är också en utmärkt källa för granskning av tiden innan hemmanen inrättades. Frågorna lyder: Hade samerna avgränsade marker redan innan hemmanssystemet infördes? Hur avgränsades samernas marker mot nybyggarnas? Tog myndigheterna hänsyn till gamla gränser?

När det gäller beskattningen styrs studien av lagstiftningen och givna anvisningar om beskattningen samt förändringarna i dessa. Föremål för granskningen är den svenska beskattningen på 1700-talet i lappbyarna Tana och Utsjoki samt Enare. Studien undersöker lappskatten som samerna i området erlade samt förändringarna i uppbörden och erläggandet av densamma. Beskattningen och beskattningsgrunden hör ihop med invånarnas markanvändning och bosättningen. Frågan lyder: Erlade invånarna skatt för sina näringar eller för sin markanvändning?

I studien följs de förändringar som inträffade i erläggandet av lappskatten under autonomins tid. Fokus läggs på den tidsperiod då fiskesamerna, som tidigare hade erlagt lappskatt, började inrätta nybyggen. Vilka förändringar i betalningen av lappskatten skedde då? I studien granskas även vad skattelapparnas personliga skattebörda förtäljer om markanvändningen eller den näring personen i fråga idkade. Angående skattelängderna ställs frågan om man utifrån dem överhuvudtaget kan dra några slutsatser om lappskattelandens natur. De centrala slutsatserna i studien följer här nedan.

Årscykel på släkternas marker – gemensam och enskild markanvändning

Statsmaktens grepp om områdena i norr har varierat mycket beroende på hur stark den härskande kungen har varit. Kungens makt som högsta regent stärktes särskilt efter att Gustav Vasa besteg tronen. Kungens kungörelser kan ses som ett uttryck för kampen mot privatägo av markerna och kungens vilja att utöka sitt inflytande. Med starka regenter, dvs. under Gustav Vasas, Karl IX:s och Karl XII:s tid, vände kampen om äganderätten till ödemarkerna till regentens fördel. I jordtvister ställde sig domstolarna ofta på de enskilda personernas sida.

Ännu på 1700-talet rådde det oklarhet om äganderätten till lappmarkerna, en oklarhet som tidigare förordningar inte hade löst. Det hade förekommit många tvister om skog och mark, renbeten, jaktmarker och fiskevatten i Lappland. De nybyggare som med stöd av en förordning av år 1695 hade slagit sig ner i lappmarkerna hade egenmäktigt tagit samernas marker i användning. Nybyggenas markområden hade inte avskiljts från de omgivande skogarna eller övriga områden, varför man endast kunde gissa sig till var gränserna mellan allmänna och enskilda marker gick. Domstolarnas beslut i dylika frågor hade dragit till sig uppmärksamhet även från landshövdingen i Västerbottens län, Gabriel Gyllengrip. I sin berättelse till riksdagen 1740–1741 konstaterar landshövdingen att häradshövdingen Carl Sadelin i Torne och Kemi lappmarker vid sina domstolar hade ansett lappmarkerna vara av skattenatur, trots att de inte var det. Landshövdingen hade anmält en sådan oregerlighet till Kammarkollegiet för rättelse. Som sin ståndpunkt uttryckte landshövdingen att om lappmarkerna kunde säljas som skattehemman, skulle inrättandet av nybyggen förhindras. En tudelning kan således konstateras i domstolarnas och förvaltningsmyndigheternas uppfattning om lappmarkernas skattenatur.

Statsmaktens syn var att marken innanför bygränserna tillhörde byarna och markerna utanför var kronoallmänning. Kronans makt över allmänningarna stärktes i Sverige-Finland i och med förordningen om storskifte av år 1757. Före storskiftet var de marker som inte hade erövrats av enskilda personer mestadels socknarnas och byarnas samfällda skogar. De gamla hemmanen kunde besitta mycket stora marker. Jämfört med lappmarkerna där statsmarkens grepp ännu i mitten av 1700-talet var mycket löst, levde man som i en annan värld. Skattemässigt var nordligaste Lappland fortfarande de olika staternas gemensamma område och statsgränserna på sina ställen vacklande. Gränsen mellan Finland och Norge fastställdes i Strömstadstraktatet av år 1751. Därefter kunde man korsa gränsen i sina traditionella näringsfång med rätt av ett tilläggsprotokoll till traktatet, lappkodicillen.

Kungarna har av gammalt strävat efter att utöka sin makt genom att gynna och främja kolonisation, så även i Lappland. Lappmarksreglementet av år 1749 syftar till att reglera nybyggarnas rättigheter i förhållande till samernas. Nybyggarna tilläts inte blanda sig i samernas näringar annat än till husbehov. Snart, dvs. år 1760, kompletterades lappmarksreglementet med lappfogdeinstruktionen. I den reglerades samernas och nybyggarnas förhållanden ännu noggrannare. Syftet med bägge författningarna var att främja kolonisationen i lappmarkerna; fogden skulle till och med se ut lämpliga platser för bosättning och samtidigt övervaka att nybyggarna uppfyllde sina skyldigheter.

Kemi och Torne lappmarker var indelade i lappbyar, som utgjorde självständiga förvaltningsenheter. De lokala samhällena i Tana, Utsjoki och Enare lappbyar skötte sina angelägenheter utifrån egna förutsättningar. Man kan säga att den svenska statsmakten, kanske med undantag av den kyrkliga förvaltningen, hade ett mycket svagt grepp om denna landsända allra längst uppe i norr. Inom lappbyarna handhades ärendena gentemot statsmakten av egna förtroendemän och de enda kontakterna med myndigheterna ägde rum i samband med ting och skatteuppbörd. På orten bodde inga kungliga tjänstemän, endast lappfogdarna och häradsdomarna besökte byarna då och då. Förvaltningen hade en försonlig prägel, och invånarna belastades inte med tunga skatter eller utskrivning av krigsfolk, eftersom samerna fortfarande för att visa sitt missnöje kunde hota med att flytta till ett annat rikes område. Enare- och Utsjokiborna hotade med emigrering ännu så sent som år 1843.

Det svenska tingsväsendet synes inte ha haft en lika stor betydelse i Utsjoki och Enare som i de övriga lappmarkerna. Detta bekräftas av det ringa antal rättstvister som överhuvudtaget avgjordes vid ting efter år 1750. Tingen verkade på 1700-talet som forum där statsmakten kunde informera invånarna om händelserna i riket. Långt in på 1800-talet skötte tingen många förvaltningsärenden. Beskrivningarna av de lokala tingen (kotakäräjät) är från början av 1800-talet, men man kan anta att dessa de facto förekom redan långt därförinnan. Vartannat år borde Enare- och Utsjokiborna ha rest till Peldovuoma i Enontekis för att hålla ting där en domare infann sig. Ofta kunde det konstateras när tingen i Enare och Utsjoki öppnades att inga tvistemål hade lagts fram. Strömstads gränstraktat föreskrev även att det så kallade lapptinget skulle skipa rätt i mindre tvistemål. Tingtet bestod av lappbyns länsman och två nämndemän. Om de tvister som avhandlades vid denna "fälddomstol" finns inga handlingar bevarade.

Bosättnings- och markanvändningsformerna skiljde sig mellan de olika samegrupperna, dvs. de fjäll- och fiskesamer som handlingarna talar om, som bebodde lappbyarna i Enare, Tana och Utsjoki. Den avgörande faktorn var respektive grupps näringar och hithörande markanvändning. För fjällsamerna var det typiskt med långa förflyttningar till ishavskusten; sedan gammalt hade fjällsamerna idkat också ishavsfiske under sin vistelse vid kusten sommartid. Fjällsamerna hade allmänt så kallade vinter- och sommarskatteländ mellan vilka de flyttade. Rensamernas ställning och markanvändning reglerades ingående i lappkodicillen. Den var ett bevis på statsmaktens allmänt välvilliga inställning till rensamerna samt dess förståelse för deras näring. En enskild sames medborgarskap blev beroende av skatteländets läge, samerna fick därefter ha skatteländ endast inom en stats område. Kodicillen talar entydigt om skatteländ som kan tolkas som marker i enskilt bruk.

Rennomaderna hade under 1600-talet expanderat sin verksamhet från Karesuando, Enontekis och Koutokeino i nordostlig och östlig riktning, och som en följd härav fick de östligaste delarna av norra Lappland, Karasjok, Utsjoki och slutligen Enare, småningom sin rennomadbefolkning. Rennomaderna kom klart tidigare till Utsjoki än till Enare. När de kom till Utsjoki vet man inte exakt, men i vilket fall som helst har det skett redan under 1600-talet. Till Enare kom de första nomaderna, som också finns upptagna i kyrkböckerna, på 1820-talet. De var samer från Kola. En fast bosatt rensamebefolkning hade Enare först mot slutet av 1800-talet. Renskötsel i större skala hörde till en början inte till Enaresamernas näringar. Följaktligen uppkom det inte heller enskilda renbeten; det fanns inte något verkligt behov. I Enare var renbetena gemensamma för lappbyns

invånare. Renarna släpptes ut på de gemensamma betesmarkerna eller så vallades de på släktmarkerna. Mot mitten av 1700-talet utnyttjades betesmarkerna i Utsjoki vintertid av nomadsläkter som då redan hade bosatt sig fast i området, men efter mitten av 1700-talet finns det inga tecken på enskilda beten i tingshandlingarna.

För de samer som bodde vid Tana och Utsjoki älvar var bosättnings och markanvändningens sommarrytm fast knuten till laxfisket. Alla kunde eller ville inte vandra med renarna utan bosatte sig mer permanent längs älvarna. Livet byggde på utnyttjandet av naturresurser och man bytte boplatser efter de bästa fiskeställena, ofta på bäge sidorna av Tana älv. Vintertid fångades ripor, för vilka det fanns en god marknad i Norge. Ofta bosatte sig samma släkter på bäge sidorna om älven. Boskapsskötseln tog man sannolikt till sig av finnar som flyttat in från Ruija eller de nybyggare som på 1720-talet bosatte sig i Karasjok. Redan i mitten av 1700-talet hade kyrkoherden i Utsjoki kor. Enligt skattelängderna hade de flesta samerna i Utsjoki kor före år 1776. Boskapsskötseln ledde till en del förändringar i markanvändningen, och senast då började man med det så kallade sommarvistesystemet. I och med boskapsskötseln blev bosättningen antagligen också mer permanent. Efter detta var det viktigaste vid valet av boplatser tillgången till foder för boskapen, dvs. bra ängsmarker, och de bästa vattnen för laxfiske. Övergången till boskapsskötsel underblåstes även av de ekonomiskt tunga åren på 1740-talet, när renskötseln utsattes av vargar.

I gränstrakterna mellan Finland och Norge fanns redan i slutet av 1700-talet flera byar som hade mer eller mindre fast bosättning. Skattelängderna visar att befolkningsutbytet var livligt. Samerna längs älvstränderna delade laxfångstplatserna sinsemellan och de bästa laxvattnen gick i arv från generation till generation. Samefamiljerna fiskade antingen tillsammans eller ensamma, varvid vissa fiskevatten var i samfällt och andra i enskilt bruk. Före gränstraktatet i Strömstad fångade familjerna på bäge sidorna av Tana älv lax tillsammans och kom överens om fisket oberoende av statsmakten. Statsmakten godkände å sin sida invånarnas inbördes överenskommelser. Tvister uppstod dock snart efter att gränstraktatet hade ingåtts, och den största orsaken var att mynningen till Tana älv spärrades, vilket förhindrade att laxen steg. Samfångsten fortsatte till långt in på 1800-talet.

I Enare var familjerna koncentrerade i små släktbyar på olika håll i Enare. Familjerna hade flera boplatser mellan vilka de flyttade efter årstiderna. Jakt bedrevs på vilt av olika slag och fastheten i samhällenas struktur varierade efter tillgången på villebråd. Vildrensfångsten representerade särskilt i Enare lappby en traditionell och gammal näringsgren, som vid sidan av fisket i hög grad styrde formerna för markanvändningen. I Utsjoki höll vildrensfångsten på att försvinna mot mitten av 1700-talet. För att organisera fångsten av vildren gick man familjevis samman till fångstlag. Samfångsten av vildren kan anses ha varit viktig till och med för uppkomsten av lappbyorganisationen, men den har även lett till att mindre byenheter har uppstått inom lappbyarna.

Medlemmarna i kåtalen samlades en viss dag på året för att leta reda på varandras renar och bedrev då samtidigt fångst av vildren. Fångstlagets medlemmar hade del i samma allmänning och erlade även skatt för den. De allmänningar som uppstod till följd av vildrensfångsten var ytterligare indelade i enskilda områden, som var och en använde för egna ändamål. En enskild same hade inte, åtminstone inte längre efter 1760-talet, ensamrätt till dessa områden om det ansågs att denne hade tillräckligt med andra marker att nyttja. Sålunda kunde till exempel inte skattesamen Johan Abrahamsson förhindra att Isak Paadar anlade ett nybygge på hans skatteland. Rätten till skattelandet var alltså inte uteslutande. För detta hittar man analogt den från bondesamhället kända principen om fullsuttna hemman, enligt vilken en bonde inte fick lägga beslag på mer mark än han kunde odla.

Vildrensbytet delades i lika stora delar mellan alla som deltagit i jakten. Delningen förutsatte dock ett särskilt avtal om bytesdelning. Utöver samfångst och delning av bytet idkades även enskild fångst av vildren. Samerna hade rätt att jaga vildren där dessa påträffades på ”öppet land”, eftersom den öppna marken i Enare inte hade delats. Enskild jakt på vildren bedrevs endast i liten skala och

jägaren fick själv behålla det egenhändigt fällda bytet. Detta gällde också i det fall att han hade fällt vildrenarna på någon annans enskilda mark.

När jakt länge bedrevs inom samma område blev det lätt så att kåtalagen även inrättade gemensamma skatteland. Och när ett enskilt hushåll i ett kåtalag utnyttjade sina släktmarker regelbundet år efter år uppkom det också lätt områden som påminde om privat ägande. Det var naturligt att områdena avgränsades likt byalagen; det skulle till exempel ha varit besvärligt att bege sig på vildrensjakt från norra sidan av Enare träsk till fjällen i Saariselkä, när det fanns byte på närmare håll. Det orsakade inga problem att hålla sig till samma trakter så länge det fanns vilt att tillgå, vilket det gjorde åtminstone till början av 1800-talet. Enaresamerna fiskade årstidsvis i olika fiskevatten, vid vilka de anlade sina visten. Också dessa områden verkar ha gått i arv från generation till generation så att de blev enskilda marker.

Om fångstlagets medlemmar skulle ha kommit från olika delar av lappbyn skulle områdesbesittningarna inte ha kunnat bli särskilt bestående. Ur vildrensfångsten och laxfisket utvecklades en viss grad av samfällt ägande. Beaktansvärt är att det i samband med bägge dessa näringar finns tecken på olika ägandeformer som förekom parallellt. Vildrensjakten skapade dock ingen bestående äganderätt och inte nödvändigtvis heller enskild nyttjanderätt till området, utan det handlade uttryckligen endast och enbart om lov att idka jakt på vildren. Frågan om vad som hände med vildrensjaktmarkerna när djuren minskade är intressant. Är måhända de allmänningar som byarna i tiden utnyttjade för vildrensfångst desamma som det hänvisas till som byallmänningar i nybyggenas insyningar? Byns allmänningar var områden där alla bybor, oberoende av om de erlade lappskatt eller inte, fick jaga och ta lav samt ved och innerbark för eget behov.

Fiskevattnen hade i Enare och Utsjoki lappbyar delats upp i enskilda fiskevatten mellan lappbyns medlemmar redan innan kolonisationen inleddes. Åtminstone i Enare förefaller det som om indelningen skulle ha skett under åren 1760–1780. Delningen skedde som en slags samsjodelning som hade godkänts av landshövdingen i Västerbottens län. Rättsväsendet hade inte längre då makt att ändra på delningen utan beslut av landshövdingen. Delningen var alltså känd hela vägen upp till högsta tjänstemannanivå. Indelningen av fiskevattnen kan även ha inverkat på att tvister om vattnen inte behövde föras till häradstinget annat än i de fall man inte kunde komma överens ens efter lokal förlikning.

Syftet med skattereformen efter år 1695 hade varit att övergå till jordskatt vid beskattningen av lapparna. Medlemmarna i lappbyn var solidariskt ansvariga för erläggandet av den skatt som hade påförts byn. Till en början genomfördes detta inte i Tana, Utsjoki och Enare lappbyar utan skattebetalningen förblev vid det gamla. En fast skattesumma eftersträvades, dock utan framgång. Skattebetalarnas personliga egenskaper och förmögenhet avgjorde storleken på den skatt som var och en skulle erlägga. I början kunde inte en enda av lappbyarna i Torne och Kemi lappmarker betala det fastställda fasta skattebeloppet. Också det att det fortfarande var ordinarie räntan, haxepalkan och lagmansräntan som erlades bär vittne om de gamla skatteuppbördsgrunderna.

Bland annat ålder, sjuklighet eller fattigdom synes ha inverkat på en enskild skattelapps skattebelopp. Också de som nyss nått skattebetalningsålder betalade till en början mindre än äldre skattebetalare. I Tana och Utsjoki samt Enare lappbyar började ett fast skattebelopp tillämpas först från och med 1780-talet. Härefter hade en enskild sams skatteförmåga ingen betydelse för statsmakten, såframt den skatt som lagts på byn betalades till fullo. Diskussionen om samernas markäggande har på sistone som en väsentlig del inkluderat frågan om lappskattens natur, dvs. om marken var av skatte- eller krononatur. Forskarna har dock inte nått samförstånd i frågan. Med skattelängderna som grund går det inte att säga någonting vare sig om naturen av den lappskatt samerna erlade eller om jordnaturen överhuvudtaget.

De marker som samerna bebodde och nyttjade hade drag som fyller rekvisiten för fastighet. Sådana var till exempel fasta gränser mellan markerna; längs Tana älv fanns det till och med inhägnade

marker. Gränsdragning fanns mellan såväl boplatser som ängar och fiskevatten. Erläggande av lappskatt sågs också som grund för rätten att nyttja mark; detta var fallet ännu på 1850-talet. Enligt min mening kan man obestridligen anse att beskattningen av samerna grundade sig på markanvändningen senast på 1700-talet. Därutöver berodde skattens storlek på skattelappens personliga förmåga att betala påförd skatt. Det ansågs vara naturligt att en same som till exempel hade flyttat till Norge, liksom även gamla eller fattiga samer, antingen inte betalade skatt alls eller betalade skatt till ett reducerat belopp. Minskad skatteförmåga framtog inte samen rätten att nyttja marken. I Enare och Utsjoki användes begreppet skatteland i domböckerna ännu på 1700-talet, men inte längre på 1800-talet.

Förvaltningens grepp om Lappland hårdnar – gamla rättigheter synas

Att Finland anslöts till Ryssland medförde åtminstone till en början inte några större förändringar i förhållandena i Lappland. Ur samernas synvinkel spelade gränsen fortfarande ingen större roll, eftersom lappkodicillen i anslutning till gränstraktatet i Strömstad fortfarande var i kraft. Tingen fortsatte att sammanträda som förr, och ur Enares och Utsjokis synvinkel sett hade rättsväsendet fortfarande ingen stor roll när det gällde att lösa tvister.

I och med tillhörigheten till Ryssland fick myndigheterna i Finland för första gången åta sig att sörja för Lappland och dess invånare. Under 1700-talet hade Lappland förvaltningsmässigt varit knutet till Västerbottens län och dess landshövding. Nu fick guvernören i Uleåborgs län ett alldeles nytt landskap med en ny befolkning – samerna – att styra över. Under autonomins första tider låg uppmärksamheten på gränsdragningen mellan Finland och Sverige och vid länsförvaltningen syntes detta i en omfattande korrespondens om förhållandena vid den västra riksgränsen och om hur dessa skulle ordnas. Genast när förhållandena vid gränsen mot Sverige hade fåtts i ordning, riktades uppmärksamheten norrut. Kejsaren utfärdade den 30 maj 1817 en befallning att guvernören skulle avge en berättelse över förhållandena i socknarna i finska Lappland vart tredje år. Åren 1825–1826 förde Ryssland och Norge förhandlingar om det gemensamma området. Finland kallades inte att delta i förhandlingarna.

Från och med 1830-talet började statsmakten skärpa sitt grepp om Lappland. Som den nya del av Finland som Lappland och dess invånare utgjorde måste dessa till en början ha känts både avlägsna och främmande. Den första konkreta förvaltningsåtgärden var inrättandet av Lappmarkens härad år 1838, eftersom man ville ha bättre kontroll och övervakning av Lappland och dess invånare. Enare och Utsjoki hade hittills utgjort ett enda länsmansdistrikt, men skildes nu från varandra. Uppmärksamheten mot gränsen mellan Finland och Norge hörde samtidigt ihop med de förhandlingar som pågick för att trygga de rättigheter som samerna hade tillskrivits i kodicillen till gränstraktatet i Strömstad. Förhandlingarna gav såväl generalguvernören, statssekreterarämbetet och Finlands senat rikligt med information om de rådande förhållandena i det finska Lappland. Förhandlingarna avslutades år 1852 med att gränsen mellan Finland och Norge stängdes, vilket också det var ägnat att åstadkomma förändringar i förvaltningen av Lappland. Gränsspärningen torde i slutänden ha berott på den misstro svenskarna och norrmännen hyste mot ryssarnas och finländarnas maktsträvanden mot Ishavet.

Faktum är att Lappland ur det övriga rikets synvinkel var ett förvaltningsmässigt perifert område där man ännu i början av 1800-talet i mycket hög grad följde sina sedvanor både inom rättsvården och lokalförvaltningen. Ur samisk synvinkel förblev det gamla traditionella och särpräglade lappbysystemet med lokala tjänstemän och ting (kotakäräjät) i kraft. I Lapplands historia kan 1850-talet ses som en milstolpe på många sätt. Vid den tiden genomfördes ett stort antal reformer via vilka Lappland allt fastare knöts till det övriga riket.

I myndighetskorrespondensen började man snart tala om en reform av den inre organisationen i Lappmarkens härad. I detta sammanhang fattades många långsiktiga beslut för Lappmarkens härads

del. Till följd av reformerna beslöts att häradsdomaren i Lappmarkens härad skulle bo i Kittilä. Vidare inrättades en distriktsläkartjänst för socknarna Utsjoki, Muonionniska och Sodankylä samt Enare, Kittilä och Enontekis kapellförsamlingar, och dessutom byggdes ett fängelse som underlydde kronofogden i Lappmarken. De största reformerna med tanke på bosättningen och markanvändningen gällde rättsvården och markarrangemangen i samband med inrättandet av nybyggen. Kolonisationen hade i hundra år grundat sig på bestämmelserna i lappmarksreglementet av år 1749. År 1858 utfärdades en kejserlig kungörelse som kompletterade de gamla författningarna. I samma kungörelse föreskrevs att mantalslängder skulle föras i Lappland. Myndigheterna konstaterade att de fortfarande inte hade exakta uppgifter om vilka som bodde eller rörde sig i området. Genom mantalslängderna ville man få invånarna nedtecknade i böcker och härigenom under bättre kontroll. Samtidigt framfördes tanken att invånarna borde anamma en mer bofast livsstil.

Nu fick även invånarna i Utsjoki ett eget ting. I samband med gränsförhandlingarna gällande Finland och Norge hade man vaknat till insikt om att man inte kunde skydda intressena för dem som bodde på den finska sidan av gränsen lika bra som för dem på den norska. Missförhållandet kom särskilt till synes i Utsjoki. Sockenborna fick resa till tings till Enare och till och med så långt som till Sodankylä, vilket de fattigaste inte hade möjlighet till. Samma missförhållande syns i tingsprotokollen bland annat genom att ärenden inte överfördes från ett ting till ett annat. Tvistemålen ökade betydligt från och med år 1855 när den egna socknen fick ting. Man kan till och med säga att rättsväsendet först i det här skedet började spela en roll för rättsskipningen i Utsjoki. Ny information om förhållandena i Lappland nådde rikets översta förvaltningsorgan och till och med kejsaren, och man blev varse om behovet av reformer. Som den utlösande kraften bakom reformerna kan man se den genomförda gränsspärningen. Den tvingade på sätt och vis statsmakten att vidta åtgärder för att förbättra förhållandena i Lappland.

Både i Enare och särskilt i Utsjoki inrättade samerna från och med 1840-talet så kallade fiskehemman (eller fiskeställen) som direkt kan ses som ett uttryck för den traditionella boendeformen. I Enare ingick i fiskehemmanen förutom boplaten även enskilda ängar och fiskevatten. Fiskehemmanen var ett uttryck för det gamla sättet att bosätta sig i marker som varit i släktens besittning; de var samernas försök att organisera ägande- och nyttjanderätterna till sina marker vid sidan av nybyggarna. Insyningen av fiskehemmanen var ett försök på samernas eget initiativ att anpassa sig till en praxis där rätten att nyttja marken fastställdes först vid synförrättningen. Det var även ett försök att bevara det gamla levnadssättet och idka traditionella näringar. Samtidigt försökte man garantera rätten till de marker av urminnes hävd som ifrågasattes i samband med nybyggarkolonisationen. Det var enklare att bevisa sin rätt med hjälp av dokument än enbart med muntlig tradition. I Enare förrättades sammanlagt syn av åtta fiskehemman, vilket inte inverkar på den allmänna bebyggelsebilden i något större avseende. Man bör dock komma ihåg att i praktiken var hela det gamla Enare lappbyområdet bebott av fiskesamer, även om ingen syn förrättades på boplatserna. Samtidigt pågick kolonisationen av Enare i dess intensivaste form. Också största delen av Enareborna slog sig ned som nybyggare, eftersom steget i denna riktning var relativt lätt att ta. De skattefria åren för nybyggarna och en starkare besittningsrätt utgjorde starka lockbeten.

I Utsjoki utgjorde fiskehemmanen en viktig del av bebyggelsen och var mer populära än nybyggarna. Många fiskehemman ändrades dock på 1860-talet om till nybygge. Samma hemman behandlades vid tinget upprepade gånger, först som fiskehemman och sedan som nybygge. Samtidigt fördröjde inrättandet av ett fiskehemman övergången till att bli nybyggesinnehavare. Fiskehemmanen gavs inga skattefria år, och för dem föreslogs inte heller mantal som för nybyggarna. Ur statens synvinkel var fiskehemmanen ett bättre alternativ än nybyggarna, som var skattefria efter anläggandet. Fiskehemmanen däremot erlade lappskatt efter att ha inrättats.

Insyningen av fiskehemmanen och fiskeställen var en lokal företeelse i Enare och Utsjoki, som inte påträffas någon annanstans i Lappmarkens härad. Det anmärkningsvärda i detta är att även

myndigheterna godkände den. På länsförvaltningsnivå fanns tanken att befolkningen borde bosätta sig permanent. I denna situation var fiskehemmanen en användbar metod i sådana trakter där ett hemman inte kunde bygga på jordbruk. Redan på 1850-talet, men särskilt på 1860-talet, fick fiskehemmanen vika undan för nybyggena. Då det inte gick att idka jordbruk lönsamt, godkände myndigheterna slutligen att nybyggen anlades med grund i de traditionella samiska näringarna. Och när också boskapsskötseln höll på att utvecklas till en lönsam näring bland samerna, fanns det inte längre något hinder för att inrätta nybyggen.

På besittningsrätten till fiskehemmanen tillämpades den kejserliga kungörelsen av år 1811, som gällde besittningsrätten på kronohemman. Kronan ansåg alltså att fiskehemmanen var av krononatur. Så var det trots att man inom samekollektivet och på lokal nivå tydligt kunde se att boplatserna hade varit i samma släkts besittning redan länge, att de gick i arv från generation till generation och att rättigheterna kunde säljas och köpas. Om det sedan var fråga om ett ägandeskap eller en ärftlig nyttjanderätt av hävd framgår inte av källorna.

De första nybyggena i Enare anlades redan i mitten av 1700-talet, då även en finsk bosättning började uppstå i området. Den första nybyggaren i Enare var Enaresamen Johan Nilsson Aikio som gjorde sitt första försök redan på 1740-talet. Den finska bosättningen spred sig dock långsamt till Enare och ökade först under 1800-talet. Vid ingången av 1800-talet hade tre nybyggen inrättats, och ett av dem stod redan öde. Kyrkoherden Jakob Fellman statuerade exempel för områdets invånare och inrättade ett nybygge i Enare på 1820-talet. Kolonisationen i Enare inleddes på allvar på 1830-talet. Byn Kyrö i Enare blev centrum för den tidigaste nybyggarbosättningen. Initiativtagare var medlemmar av slakten Kyrö som flyttat in från Kittilä. Nybyggandet tilltog med aldrig tidigare skådad styrka på 1850-talet när Enaresamerna började inrätta hemman runt om i Enare. Inrättandet startade redan före 1858 års kungörelse och bakom detta kan man inte skönja några som helst myndighetsåtgärder. Avtagande vildrensfångst, ökande boskapsskötsel, strävan att skydda de gamla rättigheterna samt det lockbete som de skattefria åren utgjorde kan ses som bakgrund till bebyggelsen i Enare. I Enare inrättades före år 1925 sammanlagt 121 nybyggen och de flesta av dem av Enaresamer.

I Utsjoki började kolonisationen likaledes på 1830-talet. Initiativet togs från början av samerna; alla nybyggarna var fiskesamer som bodde längs Tana älv och Utsjoki älv. Några av nybyggarna var församiskade ättlingar till inflyttade tjänstemän, men det oaktat samer vid denna tidpunkt. I Utsjoki dominerades bilden från 1840- till 1860-talet av fiskehemman som inrättats av samerna, men bestämmelserna i den kejserliga kungörelsen av 1858 om områdessyn fick särskilt i byn Outakoski stora proportioner. I motsats till Enare, tillkom hemmanen här på myndigheternas initiativ vid områdessyn. Denna inleddes år 1859, alltså genast efter att kungörelsen hade utfärdats. Merparten av hemmanen i Utsjoki inrättades under åren 1858–1877. Fram till år 1925 hade sammanlagt 58 nybyggen inrättats.

Varken i Enare eller Utsjoki följde man vid inrättandet av nybyggen den föreskrift som gällde annanstans i riket om istandsättning av åkermark. Här grundade sig nybyggena på de samiska traditionella näringarna. Trots att det inte gick att framgångsrikt odla åkrar, ville man för den skull inte förhindra inrättandet av nybyggen. Syftet var att få invånarna att bli fast bosatta, och nybyggena sågs som det bästa medlet att binda samerna till en och samma plats. Här kan man märka ett väl beprövat gammalt sätt att styra; det var på alla sätt enklare för tjänstemännen att övervaka en fast bosatt befolkning. Samtidigt ville man kanske få samerna med i hemmanssystemet som på andra ställen i riket.

Att tala om nybyggen ger en något förvrängd bild av karaktären av de hemman som inrättades i Utsjoki och Enare. Nybygge för i allmänhet tankarna till hemman som inrättats på kronoallmänningar. Av insyningsprotokollen för nybyggena framgår dock tydligt att boplatserna där nybyggarna anlade sina hemman var deras gamla arvejordar. Deras förfäder hade nyttjat marken och vattnen som lappskatteland, på sina ställen sedan urminnes tid. I och med nybyggandet antog den

gamla traditionella markanvändningen också nya former, även om nybyggena i hög grad grundade sig på traditionella näringar. Boskapsskötseln fick en framhävd betydelse, och när hemman anlades underströk man ofta att hemmanets huvudsakliga näring skulle vara boskapsskötsel och fiske. Särskilt i Utsjoki uppmätte man nödvändigtvis inte alls åker för hemmanen, och man ville inte betunga invånarna med obligatoriskt åkerbruk. I Enare och Utsjoki fick nybyggena sålunda näringsmässigt en egen prägel.

Efter den kejsarliga kungörelsen fick de lokala länsmännen en föreskrift att placera markerna så nära själva hemmanet som möjligt när de insynade nybyggen. Om möjligt skulle marker långt borta bytas mot närmare belägna marker. På detta sätt försökte man effektivisera nyttjandet av ängarna. Redan i detta sammanhang kunde man se storskiftets principer vid placeringen av markerna. Dessa principer kommer till uttryck även i lantmäterireglementet av år 1848. I och med inrättandet av nybyggen ökade även konflikterna med renskötarna, vilket kan ses bland annat som ständiga klagomål över att rensamerna med sina hjordar trängde sig för nära inpå boplatserna. Olika samegrupper stötte ihop om markanvändningen. Vid sockenstämmorna försökte man lösa frågan så att rensamerna vid vite förbjöds låta sina hjordar beta alltför nära fiskesamernas bostäder. Rensamerna kom liksom de finska nybyggarna sent till Enare och delvis även till Utsjoki.

Nybyggena var på 1800-talet redan helt klart av krononatur, fastän de hade inrättats på samernas arvejordar. År 1831 beviljade kejsaren rätt att inlösa nybyggen som inrättades i Lappmarkens härad till skattehemman utan den vanligtvis krävda avgiften. Senatens tanke var att man på detta sätt skulle främja jordbruket i Lappland. Denna rätt skulle ges sådana personer som var särskilt flitiga och omsorgsfulla med att röja och sätta i skick sin jord. Orsaken till landshövdingens anhållan var till att börja med läget i lappmarkerna mer söderut. I praktiken kom beviljandet av rätten till skattehemman att bli beroende av tjänstemännen på lokal nivå. Ju flitigare en nybyggare var och ju bättre exempel han föregick med, desto säkrare kunde han beviljas tillstånd. Inom det samiska området betydde detta i praktiken att ju bättre samnen anpassade sig till det finska samhället och ville odla jord, eller till och med överge sitt språk och sin gamla kultur, desto lättare beviljades tillståndet. Sådana tillstånd beviljades också på 1870-talet, i Enare till tolv och i Utsjoki till två hemman. Bakom detta låg dock inte tanken på de samiska hemmanens skattenatur, utan åtgärden var ämnad att främja inrättandet av nybyggen i Lappland. Det var alltså en klar bosättningspolitisk åtgärd.

Ängarna har ingått i samernas nyttjanderätt åtminstone sedan boskapsskötseln blev en del av näringsfånget. Som tecken på ägande- och nyttjanderätt kunde man ingärda ängarna, varvid de samtidigt blev skyddade mot renar. Vid vissa älvar, inne i sjövikar samt på holmar i älvar och sjöar kunde det på sina ställen finnas frodiga och vidsträckta ängar. Även avlägset boende personer hade tagit sådana ängar i besittning och skaffat sig en rätt till dem som byggde på urminnes hävd. Dessa naturängar ansågs tillhöra enskilda personer, och ingen annan fick ta dem i användning. Naturängarna hade både i Enare och Utsjoki stor betydelse som foder för boskapen, även om ängsekonomi rådde även på andra ställen i landet. Naturängarna utnyttjades inom ramen för det egna släktområdet som en väsentlig del av årscykeln. I takt med att boskapsuppfödningen gick framåt ökade givetvis naturängarnas betydelse.

Gamla fiske- och boplatser syntes som ängar för insynade nybyggen både i Utsjoki och särskilt i Enare. Ängsmarkerna som insynades för nybyggena varierade med hemmanen. Ängarna kunde vara många och de befann sig ofta långt ifrån det egentliga hemmanet. Hur man tog ängsmarker i besittning förefaller att ha varierat med tidens kolonisationslagar och -förfordningar samt den praktiska syneförrättningen och principerna därför. Kungörelsen av år 1858 innebar en förändring beträffande de marker som togs i användning när nybyggen insynades, för häfter försökte man få dem närmare själva gården. Vid insyningen av nybyggen gjorde man i vanliga fall inte upp några kartor över var markerna placerades, eftersom de inte mättes upp av lantmätare. Lantmätnarna gav vanligtvis sitt utlåtande om nybyggenas livskraftighet utifrån handlingar. Markerna var till storleken

små strandängar utspridda i det omgivande området, ibland långt ifrån själva hemmanet. Även ängarna till äldre hemman försökte man förlägga närmare. För att markerna skulle kunna skiftas och för att besittningsrätten till dem skulle bestå, måste de först röjas.

Vildrenarna och fångsten av dem hade ännu i mitten av 1800-talet en stor ekonomisk betydelse för invånarna i Enare. Enligt Enareborna gav rensamernas utvidgade renbete och dess spridning till de södra delarna av Enare den sista dödsstöten åt vildrensfångsten. I samband med gränsförhandlingarna om gränsen mellan Finland och Norge konstaterades att rensamerna i Norge i allt större omfattning hade trängt sig in i största delen av Enare kapellförsamling, i områden som tidigare varit orörda, och därigenom stört jakten på vildren. Vildrenarna smälte samman med rensamernas renhjordar. Förhandlarna föreslog i syfte att skydda vildrensfångsten en betesgräns i Enare lappmark. Söder om denna gräns skulle rensamerna inte ha rätt att komma.

Små renhjordar krävde inga stora markområden, men helnomaderna anammade i början av 1800-talet ett nytt sätt att valla renarna. Det nya sättet hade först tagits i bruk i östra Ruija och sprikt sig även bland rensamerna i Utsjoki. Det hade blivit vanligt att renarna i maj lämnades och fick gå fria utan att någon såg efter dem. Renarna vallades inte sommartid, men drevs ihop igen på vintern. Detta hade lett till att renhjordarna blivit större. Även om detta inte i sig räckte till för att förklara den snabba ökningen av renar, var det ett faktum att det aldrig tidigare hade setts en sådan ökning av antalet renar vare sig i Finlands, Sveriges eller Norges lappmarker. Officiellt borde man på betesmarkerna i Finland ha haft 15 000 norska renar, men när man räknade dem uppgick de till 50 000. En naturlig följd av det ökade antalet renar blev att renskötarna måste söka sig till nya betesområden. Samtidigt blev den fasta bondebosättningen vid den norska ishavskusten tätare, vilket gjorde de vandrande renskötarnas liv besvärligt. Senast i det här skedet måste rensamerna avstå från fisket. Rensamerna tvingades allt mer till att ägna sig enbart åt rennäringen.

De första nomadsamerna som tog till sig det nya renskötselsättet blev rikare än någon annan hittills i hela renskötselns historia. På norska sidan hade 15 familjer tagit i bruk det nya sättet, och på den finska sidan sex. I takt med att renhjordarna växte började det förekomma sammandrabbningar om livsrummet mellan de olika samegrupperna. Före övergången till storrenskötseln drev rensamerna sina renar i bete norr om linjen Paadarjärvi–Enare träsk. När renhjordarna växte i storlek började de tränga in i de södra delarna av Enare, vilket drev bort vildrenarna.

Vildrensbytet försämrades i mitten av 1800-talet. Vildrensjakt var ända fram till 1800-talets mitt en lönsam näring, särskilt för dem som bodde i södra Enare, dvs. de som jagade vildrenar på fjällen i Saariselkä. Vilka skälen till det minskade vildrensbytet än var, kan man tidsbestämma slutet på vildrensfångsten i Enare till mitten av 1800-talet. Samtidigt började Enareborna även slå sig ner som nybyggare, antingen på eget eller på statens initiativ. Kronofogden i Lappmarkens härad konstaterade i sin berättelse om jordbrukets, handelns och näringarnas situation åren 1861–1865 att den tidigare mycket lönsamma vildrensfångsten hade förlorat sin betydelse som näringsgren.

För markanvändningens del ledde processen till att de områden som tidigare hade utnyttjats för vildrensfångst förlorade den betydelse de hade haft under århundraden. Visst jagade invånarna fortfarande i fjällområdena, tog lav och lät sina renar beta där, men man kan säga att de fjällsamer som från och med slutet av 1800-talet flyttade dit med sina renar slutligen drev bort vildrenarna. När vildrensfångsten upphörde blev de områden som hade nyttjats för denna näring så att säga lediga för storrenskötsel.

Den minskade vildrensstammen tvingade Enareborna att flytta tyngdpunkten i sin årscykel allt mer mot fisket. Det här betydde att både ishavsfisket och älvs- och insjöfisket hemmavid fick bättre fotfäste. Landshövdingen konstaterade ännu i mitten av 1800-talet att fisket i Enare och Utsjoki var uppdelat mellan matlagen så att alla hade sina egna fiskevatten, medan fiskevattnen i Muonionniska,

Enontekis, Sodankylä och Kittilä var samfällda för samtliga sockenbor. Det nämns ingenting om att kronan skulle ha haft rätt i områdets fiskevatten, annat än i samband med laxfisket i Tana älv. Det gällde då fall där en enskild fiskpata hade stängt av den s.k. kungsleden.

Enligt lappmarksreglementet fick nybyggarna fiska endast till husbehov. När det gällde nybyggen som anlades av fiskesamer i Enare, hörde det gott om fiskevatten till de områden man hade rätt att nyttja. Förutom enskilda fiskevatten insynades för hemmanen också fiskevatten som var gemensamma med byn. I takt med att nybyggarna ökade uppstod även överlappande fiskerätter till samma vatten, särskilt till de bästa. Om det var fråga om ett nybygge som inrättades i en större bygruppering, talade man även om gemensam fiskerätt med byn. Sådana vatten var i Enare bland annat Ivalo älv för byborna i Ivalo och Kyrö, Väyläjoki för byborna i Väyläjoki och Paatsjoki för byborna i Paatsjoki. I samtliga byar hörde huvudströmmen allmänt taget till byns samfällda fiskevatten.

I Enare träsk hörde bland annat krokfiske på alla stora fjärdar till de gemensamma fiskerätterna. Det verkar som om de som bodde runt sjön hade rätt att fiska i hela sjön, fast innehavarna av fiskehemman och nybyggen förefaller ha haft även enskilda fiskeområden. Fiskesamerna i Enare, som inte hade nybyggen, hade på samma sätt enskilda fiskevatten, och deras rättigheter jämfördes åtminstone ännu i mitten av 1800-talet med nybyggarnas rättigheter. I fråga om de nybyggen som fiskesamerna i Enare inrättade insynades de gamla fiskevatten som sedan urminnes tider varit i förfädernas bruk till fiskerättigheter för nybyggarna. Fiskerättigheterna gick i arv från generation till generation och övergick mellan släkterna genom giftermål, de köptes och såldes och kunde även erhållas via sytingsavtal, även om affärerna inte fastställdes vid offentliga ting.

Vid insyningarna av nybyggen kom det tydligt fram vilken betydelse laxfisket hade för bosättningen vid Tana älv. Precis som i Enare fanns det i Utsjoki både enskilda och samfällda vatten. Nybyggarna hade ofta vid hemstranden rätt till enskilda pataställen. Dessutom hade nybyggen som låg bredvid varandra i samma by pataställen för gemensam användning. Det fanns ställen där man fick fiska från vår till höst och ställen där fisketiden inte hade fastställts särskilt. Dessutom fanns det pataställen som användes under vårfloden, vilka torrlades när vattnet sjönk, och ställen, där man fiskade vid lägre vattenstånd på hösten.

Vid Outakoski by hade Tanaborna sedan gammalt rätt till tvärpata. Rätt till pataandel hade alla bybor i Outakoski, rätten övergick på 1860-talet även till de nybyggen som inrättades i byn. Dessutom fick hemmanen rätt till pataställe vid hemstranden; denna rätt var antingen enskild eller samfällad för flera nybyggen. Outakoskiborna delade sinsemellan även rätten att bygga och underhålla strandpatan. Rätten till tvärpata avskaffades senare mot slutet av 1800-talet.

Nybyggarna beviljades förutom rätten till strandpator ibland också rätt till drivfiske, dvs. fiske med driv- eller dragnät. Denna rätt var gemensam för alla bybor. Dessutom beviljades nybyggarna hemmansvisa sjöfiskerättigheter som ofta berodde på var hemmanet var beläget. I några insyningar talades också om sikpator och platser för fångst av harr. Vid nybyggesinsyningarna talades däremot inte om goldem-fiskerättigheter, och inte om att de skulle ha varit hemmansvisa. Så var inte heller fallet i fråga om ljustring. Bägge fångstmetoderna användes dock.

Norge och Finland började på 1860-talet bereda en internationell fiskeristadga för Tana älv. För Finlands del bereddes stadgan av fiskeinspektören Anders Johan Malmgren som fäste sin uppmärksamhet vid statens regalrätt. Det gällde här en teori om fiskeregal enligt vilken laxfisket i de viktigaste älvarna förklarades som kronans ensamrätt. Rätten har senare ansetts som ett fullkomligt ägande av staten och böndernas rätt att fiska lax endast som en arrenderätt. Det var inte fråga om privaträttsligt ägande utan offentligrättslig nyttjanderätt. Det här sågs inte stå i konflikt med det att en bonde ägde fiskevattnet i fråga. Det var fråga om samma kronans offentligrättsliga dominium directum, med stöd av vilket regenten hade makt att överlåta obebyggda ödemarker till nybygge.

Med grund i regalrätten skattelade kronan bönderna för näringsidkandet som vederlag för de rättigheter som de fått sig tilldelade.

Beredningen av fiskeristadgan för Tana älv framskred för Finlands del ganska försiktigt, eftersom bestämmelserna bereddes i samarbete med norrmännen. De viktigaste frågorna som lyftes fram gällde höstfisket och avskaffandet av ljustringen samt skyddandet av de lokala samerna mot de skador sportfiskarna åsamkar. Fiskeinspektören Malmgren konstaterade att fiskerätten i Tana älv tillhörde strandägaren. Man såg det som nödvändigt att invånarnas intressen och Malmgrens förslag skulle stämma överens för att på detta sätt undvika konflikter. Malmgrens uppfattning om strandägarnas fiskerätt i Tana älv var ovanlig i jämförelse med statsmaktens uppfattning i övrigt. Även det att landshövdingen tillsammans med den lokala befolkningen skulle komma till en överenskommelse som tillfredsställde alla parter stod i strid med alla uppfattningar som rådde i det övriga Finland. Malmgren förespråkade i fråga om stadgan en princip om fullständig ömsesidighet mellan dem som hade fiskerätt, både i Finland och i Norge. En förordning som gällde fredandet av fisket i Tana älv gavs år 1873.

I upplägget av jordbeskattningen skedde inga väsentliga förändringar när Finland blev en del av Ryssland. I samband med organisationsreformen i Lappland rådde redan tydligt den uppfattningen hos myndigheterna att hemmansinnehavarna betalade skatt för sin jord och samerna för sitt näringsidkande, såsom saken uttrycktes av kronofogden Slottsberg i Lappmarkens härad år 1853. När nybyggen inrättades etablerade sig ganska snart en praxis med 20 skattefria år för att nybyggaren skulle kunna sätta sitt hemman i skick. Av denna tid åtnjöt han full skattefrihet för alla utlagor i 15 år och under de resterande fem åren erlade han endast hälften av den påförda skatten. I fråga om de allra första hemmanen förekom det att ännu fler skattefria år beviljades. Nybyggarna utnyttjade dock inte alltid sina skattefria år. Trots det fick hemmanet ändå inte skattenatur. Endast för ett hemman i Utsjoki avstod man på den ansökandes särskilda begäran från de skattefria åren. Orsaken finns inte angiven i källorna, och också det här hemmanet blev slutligen infört i jordeboken som kronohemman.

När man jämför lappskattelängderna och dem som inrättade nybyggena ser man ofta, både i Utsjoki och Enare, att nybyggarna var lappar som tidigare var upptagna som lappskattebetalare. När inrättandet av nybyggen kom igång, minskade antalet lappskattebetalare radikalt. I Enare skedde detta under 1850-talet och i Utsjoki i början av 1860-talet. Om lappskattelanden skulle ha varit av skattenatur, borde också de nybyggen som samerna inrättade på sina släktmarker ha varit det. Fallet Haukiniemi i Kuusamo på 1730-talet tyder på att det skulle ha kunnat förhålla sig på detta sätt. Den dåtida lappmarksdomaren Carl Sadelin ansåg att eftersom ett nybygge hade anlagts på lappskatteländ av skattenatur var även nybygget av skattenatur. Till slut blev Haukiniemi dock kronohemman i jordeboken och köptes som skattehemman först på 1800-talet.

I Enare och Utsjoki använde sig nästan alla hemman av de skattefria år de beviljades. Efter de skattefria åren blev de kronohemman, inte skattehemman. Den egentliga ägaren var alltså kronan, trots hemmansinnehavarens starka besittningsrätt. I Enare och Utsjoki finns inga undantag till den här regeln. Hemmanen fick skattenatur utan inlösen i ett kejserligt brev av år 1831, men som det redan har framgått ville statsmakten på detta sätt uppmuntra nybyggarna till flitigt jordbruk. Den bakomliggande tanken var inte lappskatteländens skattenatur, åtminstone inte längre på 1830-talet.

Frågan om huruvida samerna själva ansåg sina land vara av skatte- eller krononatur framgår inte klart av handlingarna. Man kan dock tala om uppfattningar på två nivåer. På högre nivå uppfattade statsmakten utan vidare samernas rätt till mark och vatten som en besittningsrätt och nyttjanderätt av skattenatur, och behandlade den även som en sådan. Statsmakten hade således överlåtit besittningsrätten till mark som ursprungligen hade tillhört staten till dem som bodde där. Helt klart är också att samerna betalade skatt på 1800-talet för nyttjanderätten till sin mark och att det i sista hand var kronan som var ägare till all mark. På en lägre nivå, som man också kan kalla lokalnivå, ansåg samerna själva också utan vidare att marken och vattnen inklusive tillhörande rättigheter var av

skattenatur. Ur deras synvinkel var det fråga om gamla släktområden som ofta hade varit i en och samma släkts besittning i århundraden. Enligt samerna var det sålunda fråga om mer än endast besittning eller nyttjande. I detta sammanhang är det skäl att komma ihåg att handlingarna är upprättade av myndigheterna – samernas egen röst hörs inte i dem. I handlingarna sägs inte direkt att samerna skulle ha ägt sin jord. I Enare och Utsjoki fastställdes inga markaffärer alls mellan samerna efter 1700-talets mitt vid svenska rikets ting. Samerna hade sina egna ting och egna sätt att fördela bland annat fiskevattnen inom lappbyarna.

Skogsförvaltningen övervakar

Kronan hade sedan gammalt försökt kolonisera de tomma ödemarkerna. Kronoallmänningarna ansågs länge som öppet land som man fritt fick erövrå. Storskiftesförordningarna på 1700-talet hade bestämmelser om att överloppsmark skulle avvittras till kronan. Enligt rådande tankesätt skulle överloppsmark överlåtas till enskilda som anlade nybyggen, och i detta sammanhang upplät man villigt skog i hemmanens bruk. När värdet på skogen ökade började man begränsa ibruktagandet av överloppsmark. Nu måste man bevaka skogsskötselns intressen i bruket av kronomarkerna. I skogslagarna av år 1855 och särskilt år 1886, men också i en kungörelse av år 1877 om inrättandet av nybyggen och kronatorp samt i den förordning av år 1892 som upphäver den förra framgick en princip enligt vilken överlåtelsen av kronojord för privat odling inte fick vara till förfång för statens skogsbruk. Tillfälliga nybyggen tilläts inrättas i Sodankylä, Kittilä, Enontekis, Enare och Utsjoki församlingar. I kolonisationslagarna såg man allt tydligare också storskiftets principer, för nu märkte man ut i terrängen vad som skulle användas som åkrar, ängar eller skog.

Storskiftesförrättningarna snabbades upp för att kronoskogarna skulle bli åtskiljda från hemmanens marker. I Kittilä och Sodankylä avslutades en temporär avvittring av kronomarkerna år 1876. Det egentliga storskiftet inleddes i Kittilä år 1882 och i Sodankylä 1889. I socknar med knektkontrakt började rågången av kronans överloppsmark år 1879 och det egentliga storskiftet och skatteläggningen år 1898. För Enares och Utsjokis del blev frågan aktuell på 1880-talet, men när Forststyrelsen, överstyrelsen för lantmäteriet samt kammarexpeditionens kamrerskontor motsatte sig skiftet förkastades det.

Skogarna i Enare och Utsjoki underställdes skogsförvaltningens övervakning genom ett kejsarligt brev av den 18 januari 1866. Området omfattades temporärt av skogsskötsel även om markerna inte ännu hade mätts. Skogsskötseln inskränktes år 1869 i Enare revir, och sköttes av en forstsuppsyningsman eller en forstmästare och två skogsvaktare. Långt efter det att Forststyrelsen hade inrättats levde man i tron att de norra områdena befann sig ovanom skogsgränsen och att man inte hade någon som helst ekonomisk nytta av dem. Efter att Forststyrelsen hade inrättats vidtog man intensifierade åtgärder för att kartlägga kronoskogarna. Först efter noggrannare undersökningar på 1890-talet upptäckte man de stora skogsresurserna särskilt i Enare. Överforstmästaren Mauritz W. Waenerberg i Enare revir tog år 1898 initiativet till ett tillfälligt storskifte i Enare. Skälet här till var bland annat att man inte obehindrat kunde sälja virke ur skogarna eftersom kronans och enskildas marker var oskiftade. Redan år 1900 såg man att Enare revir, till vilket både Enare och Utsjoki hörde, framöver skulle komma att vara ett av de bäst avkastande reviren i Kemi inspektionsdistrikt. Avvittringen av överloppsmark pågick i Enare åren 1902–1906, varefter staten fritt kunde sälja virke till Trävaru Aktiebolaget i Finland (ATIF). Samma rätt att sälja virke gavs inte hemmansinnehavarna.

Forststyrelsen motsatte sig från början avvittringen av överloppsmark i Utsjoki. Överstyrelsen för lantmäteriet var för sin del av motsatt åsikt. Lantmäterimyndigheterna såg att storskiftet ur skogsskötselperspektiv var fördelaktigt i Utsjoki eftersom invånarna hade rätt att ur socknens skogar ta önskad mängd ved samt mindre trävirke för eget bruk. Det här ökade inte sparsamheten i användningen av trä. Skogsmyndigheterna för sin del ansåg att furuskogarna i Utsjoki inte skulle

hålla för den skogsanvändning storskiftet skulle ge hemmanen rätt till. I sitt utlåtande till Forststyrelsen konstaterade revirforstmästaren att storskiftet i Utsjoki borde uppskjutas eftersom skyddsskogslagen inte ännu var klar. Samtidigt skulle man skydda Utsjoki skogar och skogsgränsen i sin helhet. Som en lösning på hur skogarna kunde skyddas mot för omfattande bruk föreslog revirforstmästaren en noggrannare tillsyn av skogsskötseln, om vilket flera framställningar redan hade gjorts. Skogsanvändningen i Utsjoki socken skulle direkt underställas skogsförvaltningens övervakning.

I Utsjoki kommun bildades inga tillfälliga skiften. Där råde fram till storskiftet ett tillstånd som byggde på ett beslut av senaten av den 18 december 1885. Enligt det hade hemmansägare rätt att efter eget gottfinnande ta skogsprodukter för eget bruk och täljvirke för att tillverka olika föremål för försäljning. Dessa rättigheter justerades i bestämmelser från år 1891 utvidgades år 1894 till att gälla förutom gårdsägarna även den obesuttna befolkningen. Enligt ett beslut av senaten år 1914 hade kommuninvånarna i Utsjoki rätt att ta virke som de nödvändigtvis behövde även ur statens skogar längs Kietsimäjoki och Inarijoki i Enare kommun. Rätten utvidgades år 1916 till att gälla även täljvirke som behövdes för hantverk som bedrevs hemma och som gick på export.

I och med att Forststyrelsen började övervaka invånarnas markanvändning, försämrades ställningen för dem som inte omfattades av hemmanssystemet. Ännu på 1850- och 1860-talen beaktade myndigheterna ganska noggrant samernas gamla markanvändning och försökte i sina beslut nå en lösning som tillfredsställde alla parter. När övervakningen av markanvändningen intensifierades – och man började begränsa uttaget av virke och lav – försvagades situationen för de samer som hade byggt sina boplatser i områden som kronan övervakade och började anse som sina. Skogsförvaltningen försökte på alla sätt hålla räkning på de samer som bodde på kronans marker och i mån av möjlighet omändrades befintliga boningar till kronoskogstorp. I slutet av 1800-talet ville man att den samebefolkning som flyttat till Enare skulle bosätta sig permanent där. En del av rensamerna anlade nybyggen eller köpte sig ett sådant, medan andra fick tillstånd att inrätta kronoskogstorp. I Enare omfattades alla samer som erlade lappskatt vid sekelskiftet antingen av hemmanssystemet eller också var de kronoskogstorpäre.

I praktiken blev även inrättandet av nybyggen svårare mot slutet av 1800-talet. Skogsmyndigheterna skulle nämligen enligt kolonisationslagen av år 1892 ge sitt utlåtande om inrättandet. I Utsjoki kommun upphörde inrättandet av nybyggen praktiskt taget helt i början av 1900-talet. Även skogsskyddskommittén konstaterade år 1910 i sitt betänkande att nästan all jord som i någon mån lämpade sig för odling hade tagits i bruk i de nordliga socknarna – vilket avsåg såväl Enare som Utsjoki och Enontekis.

Det står klart att Forststyrelsens intressen var mycket olika i Enare och Utsjoki. När Forststyrelsen i Enare eftersträvade en tillfällig avvittning av överloppsmark var sporren den eventuella ekonomiska nytta staten skulle få av skogarna. Däremot var drivfjädern i Utsjoki skogsvårdsfrågor och skogsskydd.

Särskilt i Enare antog kronotorpsbebyggelsen omfattande proportioner. Till följd av att torp inrättades ökade antalet boningar nästan med det dubbla. I det första skedet var kronoskogstorpen fiske- och rensamernas befintliga boplatser som nu fick en officiell ställning på kronans mark. Bland dem som inrättade torp fanns även finnar som hade börjat flytta in till Enare i slutet av 1800-talet. I Enare inrättades det första torpet år 1892 och i Utsjoki år 1894. Forststyrelsen hade svårigheter med att övervaka om kronoskogstorpen var beskattade eller obeskattade. Allt oftare uppstod svårigheter, särskilt i Utsjoki, av att enskilda marker, kronotorparnas marker och kronomarkerna var huller om buller och skogstjänstemännen hade svårt att tolka gamla insyningar där Ortsnamnen var på samiska. I Utsjoki avskaffades en stor mängd kronoskogstorp eftersom de användes som sommarviste eller för att ge skattehemmanen mera ängsmark, i vilket fall torpen ofta förblev obygga.

Orsakerna till att anlägga kronoskogstorp kan indelas i interna och externa. En extern orsak är statsmaktens bosättningspolitik, som påverkades av många faktorer. Utgångspunkten utgjordes av 1892 års förordning om inrättandet av nybyggen och kronotorp. Då upphörde man i praktiken med inrättandet av egentliga nybyggen, dock så att tillfälliga nybyggen i församlingarna i Lappland tilläts. I Enare uppkom efter år 1892 endast 35 tillfälliga nybyggen, men mot slutet av 1800-talet var det inte längre möjligt att inrätta livskraftiga och tillräckligt stora odlingshemman för en växande befolkning i de förhållanden som rådde i Enare. Statsmakten styrde tillsammans med Forststyrelsen bosättningsströmmen i riktning mot kronoskogstorp. Samtidigt skärpte Forststyrelsen övervakningen av skogsanvändningen. Man började tala om att inrätta kronoparker och skydda skogarna.

De interna orsakerna uppkom till följd av befolkningstillväxten ur samhället självt. Enaresamhället levde i en massiv brytningstid när näringarna förändrades och levnadsvillkoren därigenom hårdnade. Samhället som hittills bestått enbart av Enaresamer började få befolkning även från andra orter i Finland, och rensamernas flyttningsrörelse förändrade hierarkin i områdets egna samesamhälle. Rensamebefolkningen blev så att säga det högsta skiktet i samesamhället; rensamerna hade stora förmögenheter och näringar som krävde vidsträckta områden.

I Utsjoki var förhållandet mellan de insyningsprotokoll för nybyggen som framlades vid tingen och de genomförda nybyggena snett. Myndigheterna ansåg inte hemmanen i Utsjoki som livsdugliga varför många ansökningar avslogs. I Utsjoki kommun upphörde inrättandet av nybyggen praktiskt taget nästan helt vid ingången av 1900-talet. Nästan alla jordar som ens i någon mån lämpade sig för odling hade enligt myndigheterna redan tagits i bruk. Man kan till och med säga att befolkningen i Utsjoki hade mycket små möjligheter att anlägga ett eget hemman, vilket resulterade i en omfattande styckning av gamla hemman vid arvskiften.

Gränsspärningen mellan Finland och Norge år 1852 gjorde slut på det gränsöverskridande renbetet. I Finland befallde senaten att om norska samer kom över till betesmarker i den finska lappmarken skulle en tiondel av deras renar beslagtas. Länsmännen i området fick i befallning att två gånger per vinter resa genom sina områden och övervaka överflyttningar. Det ankom på länsmannen hur stor förståelse han visade gentemot gränsöverskridningar. I Norge var följderna att gå över gränsspärren förödande, och särskilt Koutokeinos rensamer råkade i svårigheter. På norska sidan krympte renskötseln kraftigt och särskilt i Karasjok minskade antalet renar snabbt. Det uppstod stridigheter om betesmarker som i sin tur ledde till renstöder. Gränsspärningen medförde förändringar även för områdena i Utsjoki och östra Ruija. Eftersom Utsjokis renskötare inte längre kunde gå över gränsen, framställde de år 1880 ett önskemål om rätt att låta sina renar gå på bete i de norra delarna av Enare församling. Lovet beviljades eftersom rensamerna i Utsjoki började flytta till olika delar av Enare.

På 1880-talet försökte man klarlägga rensamernas situation i syfte att åstadkomma ett internationellt avtal om rennomadernas ställning i Finland, Sverige och Norge. Av utredningen framgick att inga norrmän hade flyttat till Finland. Orsaken var svårigheten med att vara finsk medborgare, och dessutom gavs ingen uppmuntran till flyttning. I Finland var man även rädd att gå samma öde till mötes som i Norge, där renar svälte ihjäl till följd av överbete. Behandlingen av ärendet blev intressant eftersom man på lokal tjänstemannanivå i Finland såg på rensamernas ställning på två sätt. Länsmannen i Enare ansåg att gränsspärningen var gynnsam för renskötselns utveckling. Uppmärksamhet väcker även den medkänsla och förståelse som kronofogden i Lappmarkens härad Charles Emile Ahnger uttryckte gentemot den nöd som drabbat rensamerna särskilt i Norge. Han hade uppmanat också länsmannen i Utsjoki att se genom fingrarna och tillåta norrmännen att komma över till Finland.

Tjänstemännen själva måste ställvis gissa sig till hur många rensamer som sist och slutligen flyttade till Finland. Redan den tidens tjänstemän hade en klar uppfattning att rensamernas avvikande livsstil

kräver särskilda författningar. Det rådde dock en uppenbar meningsskiljaktighet om huruvida det var nödvändigt att komma åt ishavskusten eller inte. Ökningen av renarnas antal i Enare inträffade samtidigt som rensamer, huvudsakligen från Utsjoki, som ägde stora renhjordar flyttade till de rika lavmarkerna i Enare. Medan renarna ännu år 1880 var färre än 10 000 till antalet, var de femton år senare redan fler än 35 000. I Utsjoki var renskötelsen praktiskt taget helt i samernas händer. I Enare var 92,5 % av renskötarna år 1900 samer.

Även om de renskötande samerna inte hade släktmarker i Enare, skedde flyttningen till Enare relativt smärtfritt. Rensamerna flyttade till fjällområdet där det tidigare hade idkats främst vildrensjakt. De marker de tog i bruk var sedan gammalt byns allmänningar. Efter att vildrensjakten hade upphört hade områdena stått nästan oanvända, och särskilt i södra Enare fanns det utmärkta lavmarker. Vid sockenstämmorna förbjöds rensamerna att komma för nära boningarna, men tvistemålen vid tingen verkar vara överraskande få.

Den kejserliga senaten beviljade alla renägare i Finland rätt att utan särskild avgift låta sina renar beta i kronans skogar. Rätten beviljades första gången år 1888 och den gällde till år 1897. Med undantag av sockenvisa avtal hade renbetet före detta inte reglerats på något vis. Senaten tillät i detta sammanhang även att skägglavsbevuxna träd fälldes som nödföda för renarna. Ett undantag till renskötelsesområdet bildade Kemijärvi, Kuolajärvi och Kuusamo socknar, vars invånare år 1891 hade beviljats rätt att fälla lavskäggsträd. Rätten att fälla träd med skägglav grundade sig på en förordning av år 1879 genom vilken invånarna i knektkontraktssocknar hade rätt till renbete på avvittrade kronomarker. Senatens kammarexpedition förlängde betesrätten år 1898 till slutet av år 1902. Renskötelsesområdet tudelades. Till den norra delen hörde Lappmarkens härad och Kuolajärvi socken. Som villkor ställdes att endast sådana renägare som idkade renskötsel på ett geografiskt avgränsat område eller i praktiken utgjorde ett renbeteslag (paliskunta) skulle ha matnings- och avverkningsrätt på statens marker. Renbeteslagen i en och samma kommun förenades av en så kallad renbeteslagsförening som renbeteslagens renägare skulle vara medlemmar i.

Efter gränsspärningen upplevde renskötelsen en ny omvälvning i och med renbeteslagen. Böndernas renskötsel stod modell för renbeteslagsväsendet. I och med det nya systemet tvingades rensamerna till betesgång inom ett visst renbeteslags område. Av detta följde att den gamla rensamekulturen med sina långa förflyttningssträckor upphörde. Nu tvingades de sista renskötarna som ännu levde som nomader att hålla sig inom ett geografiskt avgränsat område. Allt fler rensamer bosatte sig permanent, så att de inrättade antingen ett nybygge eller ett kronoskogstorp. Allt som allt förhöll sig till exempel Forststyrelsen mycket positivt till renskötelsen i Enare- och Utsjokitrakten. Renskötelsen sågs som den enda ekonomiskt lönsamma näringen i Lappland.

Det synes som om lagens bokstav och verkställighet inte alltid har mötts i Lappland. Lagarna stiftades i allmänhet för att gälla hela Lappland fastän praktiken ofta visade att det inte var möjligt att verkställa dem. Ett sådant exempel var 1749 års lappmarksreglementes bestämmelse om att nybyggena efter de skattefria åren skall mätas och slutgiltigt skatteläggas. Detta genomfördes inte i praktiken; de långa sträckorna i det glest bosatta området gjorde att lantmätarna inte varje gång hade möjlighet att särskilt besöka och mäta upp hemmanens marker. Guvernören konstaterade att de ekonomiska resurserna helt enkelt inte räckte till för detta. Ett annat gott exempel är lappmarksreglementets bestämmelse som begränsade nybyggarnas jakt till ett område fem mil från gården. Enligt kronofogden var det omöjligt att övervaka efterföljelsen av detta lagrum. Myndighetspraxisen blev ofta att en lag stiftades, de lokala tjänstemännen fick föreskrifter om den och dessa försökte sedan genomföra besluten. Det hände ofta att de lokala tjänstemännen frågade sina överordnade om råd hur lagen skulle tillämpas. Guvernören kompletterade sina beslut genom att utfärda brev genom vilka man lokalt försökte lösa tvister som hade uppstått.

Samernas erläggande av kollektiv lappskatt började närma sig sitt slut. Efter decennieskiftet fanns inga lappskattebetalare i Enare som skulle ha varit antecknade som skogs-, fiske- eller fjällappar. De hade antingen blivit hemmansinnehavare eller kronoskogstorp. Hemmansinnehavarna fortsatte att erlägga lappskatt enligt sitt mantal. I Utsjoki, där nästan alla hemmansinnehavare var samer, gjorde man ingen skattemässig skillnad i förhållande till den övriga samiska befolkningen. I Utsjoki betalade hemmansinnehavarna, fiske- och rensamerna kollektiv lappskatt ända tills den avskaffades, dvs. till år 1924.

Den temporära avvitrningen av överloppsmark i Enare till kronan fick även invånarna i Utsjoki att söka storskifte. Tillstånd beviljades inte för detta, och skogsanvändningen övervakades fortfarande utifrån brev utfärdade av senaten, kanske till och med för strikt på sina ställen. De första åren av 1900-talet präglades särskilt i Utsjoki av begränsningar i skogsanvändningen av naturskyddshänsyn. Den halvfärdiga skyddsskogslagen begränsade klart och tydligt all verksamhet i området. I praktiken gick det inte längre att inrätta nybyggen och bosättningen styrdes i riktning mot kronoskogstorp. Omedelbart efter att överloppsmarkerna hade avvitrats började staten sälja trävirke från Enare och de första storskiftesförrättningar inleddes där år 1911. Skiftena avbröts av skogsspekulationer. De särskilda förhållandena i Enare, Enontekis och Utsjoki fick statsmakten att vidta åtgärder för att stifta en speciallag. Lagen angående storskifte och skatteläggning stiftades år 1925. De egentliga storskiftesförrättningar inleddes på 1930-talet men avbröts av andra världskriget. På 1930-talet ombildades också kronoskogstorp till självständiga lägenheter. Huvuddelen av skiftesförrättningar utfördes på 1950- och 1960-talen. Enontekis, Enare och Utsjoki (det så kallade Perä-Lappi) utgjorde den sista utposten där storskiftet och den slutliga avskiljningen av statens och enskildas marker slutfördes.

OM MARK- OCH VATTENRÄTTIGHETER I OMRÅDEN SOM HÖRT TILL FÖRE DETTA TORNE OCH KEMI LAPPMARKER

FORSKNINGSSAMMANDRAG

Juha Joona

Jur. lic., vicehäradshövding, forskare

1. Om forskningsstudiens utgångspunkter och avgränsningar

Studien gäller regionalt områden som på 1600- och 1700-talet hörde till Torne och Kemi lappmarker och som numera tillhör Finland. Lappmarken avgränsades från kustsocknarna vid Bottniska viken av den så kallade lappmarksgränsen, som fastställdes i en gränsdragning åren 1751–1754, och som även sträckte sig till det nuvarande Finland. Lappmarkerna var indelade i lappbyar. Lappbyarna Rounala, Suondavaara och Peldojärvi i Enontekis samt Utsjoki och Tana lappbyar inom det nuvarande Utsjoki ingick i Torne lappmark. Till Kemi lappmark hörde Kittilä, Sodankylä, Sompio, Enare Keminkylä, Kuolajärvi, Kitka och Maanselkä lappbyar. Kemi lappmarks lappbyar var belägna inom de nuvarande kommunerna Kittilä, Enare, Sodankylä, Savukoski, Pelkosenniemi, Salla, Posio och Kuusamo.

Tidsmässigt tar studien avspark i slutet av 1500-talet. Tingsprotokoll har gått igenom börjande från år 1639, dvs. ända sedan regelbundna domarting började hållas i Lappmarken. Genomgången sträcker sig till år 1808, med andra ord till början av autonomin, med undantag av de ting som hölls i de tre längst söderut belägna byarna i Kemi lappmark, dvs. i Kuolajärvi, Kitka och Kuusamo. Tingen i dessa lappbyar har granskats fram till år 1776 då dessa områden överfördes från Västerbottens län till det då bildade Uleåborgs län.

Studien indelas tidsmässigt i fyra separata kapitel (cirka 1550–1673, 1674–1694, 1695–1748 och 1749–1808). Kapitelindelningen bygger på för jord- och vattenrätten central lagstiftning. I samtliga kapitel går igenom innehållet i den lagstiftning, rättspraxis och beskattning som har inverkat på markanvändningen. Forskningens tyngdpunkt ligger dock på rättspraxis och analysen av denna. Denna utgångspunkt har valts dels för att rättspraxis i detta fall kan anses vara en central rättskälla, dels för att de rättsnormer som vid olika tidpunkter styrde lapparnas markrättigheter säkrast kommer fram just i rättspraxisen. Eftersom de områden som lapparna bebodde inte var bondeområden utan till markanvändningen på många sätt skiljde sig från dessa, är det inte alltid möjligt att med säkerhet säga vilka de författningar var som ansågs gälla även de områden som lapparna innehade. En ytterligare osäkerhetsfaktor är det avlägsna tidsperspektivet. Endast via rättspraxisen var det möjligt att skaffa visshet om vilka författningar som vid olika tider har setts som gällande rätt.

Utgångspunkten vid genomgången av materialet var att beakta alla rättsfall med anknytning till användningen av mark- och vattenområden. En del av fallen anknyter nödvändigtvis inte till sådana frågor om lapparnas markrättigheter som har lyfts fram i tidigare forskning. Syftet var att

skapa en helhetsbild av rättsfrågorna i anslutning till mark- och vattenanvändningen, oberoende av om alla upptagna ärenden har direkt anknytning till de frågor som numera anses centrala för jordrätten.

Rättspraxis gällande användningen av mark- och vattenområden har grupperats enligt olika markanvändningsfrågor. Den rättsliga betydelsen av gränserna mellan lappbyarna har granskats separat, liksom även rättegångarna om mark- och vattenanvändningen mellan lappar, den finska nybyggarbebyggelsen inom lappbyarnas områden, tvisterna mellan lappar och nybyggare om markanvändningen, rättegångarna mellan nybyggare samt nyttjandet av erämarker i lappbyarnas områden av finska bönder bosatta söder om lappmarksgränsen.

2. Om användningen av mark- och vattenområden samt rättigheterna gällande dem

Rättspraxis visar att gränserna mellan lappbyarna under hela forskningsperioden utgjorde den centrala gränslinjen för markanvändningen. I huvudsak hade endast de lappar som bodde inom en lappbys område rätt att använda dess mark- och vattenområden. Lappar som tillhörde en annan lappby hade inte rätt att använda områdena. Studien inkluderar även uppgifter om de gränsplatser mellan lappbyarna som framkommer i studien. Inom lappbyarna indelades mark- och vattenområdena i skatteland som var i familjernas (enskilda personers/släkternas) besittning.

Angående den rättsliga grunden för lapparnas markanvändning har det hänvisats till både civilrättsliga och fiskala rättsgrunder. I den tidigare forskningen har varierande uppfattningar framförts om den mark- och vattenrättsliga betydelsen av den skatt lapparna erlade. Dels har man ansett att det är fråga om en personskatt, dels har den setts som en jordskatt. Frågan har ansetts vara av central rättslig betydelse: om den skatt lapparna erlade skall förstås som personskatt eller en på någon annan grund erlagd skatt, kan inte skattebetalningen anses ha någon särskild betydelse för de rättigheter som gäller mark- eller vattenområden. Om sakförhållandet däremot är det omvända, kan man se skattebetalningen som en särskild rättsgrund, som antingen är oberoende av eller stöder en civilrättslig rättsgrund. Studien kommer fram till att storleken på den skatt en enskild lapp erlade varierade av olika anledningar, men i rättspraxisen har man förstått det så att lapparna har erlagt skatt för mark- och vattenområden som hör till skattelandet ännu i mitten av 1700-talet. I det tillgängliga forskningsmaterialet hittades dock inga bevis på att de marker som lapparna nyttjade skulle ha värderats eller att storleken på den erlagda skatten skulle ha fastställts vid en separat skattnäbning på samma sätt som i fråga om de marker bönderna nyttjade. Beträffande upptecknandet av lapparnas markområden måste dock en reservation göras gällande skattereformen år 1602. I många fall har personliga omständigheter inverkat på storleken på den skatt lapparna erlade, men alldeles uppenbart även omfattningen och kvaliteten på det område som personen i fråga hade i sin användning i förhållande till områden som nyttjades av andra lappar.

Ännu i mitten av 1600-talet utgick både förvaltningsmyndigheterna (landshövdingarna) och domstolarna från att de intrång i lappbyarnas områden som de finska bönderna från kustsocknarna gjorde var lagstridiga. Beträffande lapparnas rättigheter hänvisade man dels till det brev Johan III gav lapparna i Suondavaara år 1584 och Karl IX:s brev av år 1602 till lapparna i Kemi lappmark, dels till att lapparna ansågs ha urminnes rätt till de områden de använde. Rättspraxis visar dock att lapparna inte i alla hänseenden ansågs ha ensamrätt att använda lappbys område. De finska bönderna vid Torne älvs och Kemi älvs nedre lopp nyttjade med allt sedan medeltiden nedärvd rätt vissa avlägsna sjöar ovanför lappmarksgränsen. I rätten motiverades denna fiskerätt som hemmanen längs älvarna ansågs ha bland annat med urminnes hävd samt med att man för detta fiske erlade separat skatt till kronan.

Beträffande områden belägna inom lappbyn utgick man internt ifrån att den lapp som innehade marken hade ensamrätt att använda de mark- och vattenområden som hörde till skattelandet. Om en lapp använde ett skattelandsområde som tillhörde någon annan betraktades detta som lagstridigt och straffbart. I domarna hänvisade man till 20 och 25 kapitlet i jordabalken i Kristofers landslag. Enligt dessa lagrum straffades personer som hade jagat i någon annans skog eller fiskat i någon annans fiskevatten. Det var även förbjudet att bosätta sig på någon annans mark. Vid många rättegångar om tvister av detta slag, som närmast kan tolkas som besittningsintrång, hänvisades även till 28 kapitlet i konungabalken.

Ännu i början av 1600-talet hade förvaltningsmyndigheterna och domstolarna ett enhetligt synsätt på lapparnas rättigheter. De finska bönderna i Kemi och Torneå kustsocknar ansågs inte ha rätt att orsaka förfång för lapparna som bodde inom lappbyarna. Men väl framme vid 1670-talet hade svenska kronans strävanden i de norra delarna stött på många slag av problem. Man ansåg att statens intressen förutsatte en inflyttning av finska och svenska nybyggare även i Lappmarken. En sådan skulle dock inte vara möjlig om lapparna ansågs ha ensamrätt att nyttja de områden de hade i sin besittning. I motsats till sina tidigare beslut hävdar landshövdingen i Västerbottens län Johan Graan i ett memorandum i anslutning till beredningen av lappmarksplakatet att lapparna inte har någon laglig rätt till de områden de använder utan att de egenmäktigt har tagit dem i besittning.

Även om finska nybyggare med stöd av lappmarksplakatet av år 1673 hade rätt att permanent bosätta sig norr om lappmarksgränsen, förblev domstolarnas förhållande till lapparnas rättigheter dock i grunden detsamma som det dittills hade varit. Lappmarksplakatet tolkades inte så att man kunde flytta fritt till området, utan ärendet skulle tas upp till behandling i häradsrätten (HR), och i de flesta fall måste man ha antingen lappbyns eller skattelandsinnehavarens eller bægges samtycke för att få bosätta sig inom en lappbys område eller på en lapps skatteland. I många fall kom man överens om saken. I en del fall avslogs ansökan om tillstånd till nybygge, men ibland godkändes även en ansökan mot lapparnas vilja.

I de nybyggartillstånd HR beviljade gavs nybyggarna rätt till nybygge, dvs. jordbruk och boskapsskötsel, på villkor att lapparna inte fick orsakas skada eller förfång vare sig på sina marker eller i sina näringar. Även i annan rättspraxis åtnjöt lapparnas markanvändning fortfarande rättsskydd. Av många beslut framgår dock att domstolsbesluten i praktiken inte iaktogs, utan finnarna trängde in också i områden som var enbart i lapparnas användning och började där idka fiske och jakt som näring. Det här ledde till att skogslapparnas ställning i de mellersta och södra delarna av Kemi lappmark drastiskt försämrades mot mitten av 1700-talet.

Även lapparna började inrätta nybyggen. De centrala orsakerna förefaller ha varit att grunden för de lapska näringarna gav vika samt det att endast en nybyggesinnehavare ansågs ha ensamrätt till de områden som hade insynats för nybygge. I rättspraxisen utgick man dessutom ifrån att inrättandet av ett nybygge inte invercade på de rättigheter som den på nybygget bosatta lappen ansågs ha enligt det som ursprungligen setts som lapparnas ensamrätt. Ärendet blev aktuellt i samband med jakt på det viktigaste viltet, dvs. bäver och vildren. En person av lapsk börd hade rätt att idka dessa näringar oberoende av om han bodde på ett nybygge och om han även var ättling till finska nybyggare.

Rättspraxis visar att lapparna åtminstone redan sedan 1660-talet hade rätt att till någon annan överlåta antingen ett helt lapps skatteland eller enstaka markområden som hörde till lapps skattelandet, såsom jaktmarker, fiskesjöar eller naturängar. De hade även rätt att överlåta skattelandet med stöd av sytingsavtal eller bestämma om det genom testamente. Områdena har även varit föremål för bördslösen. Rätten utfärdade även lagfarter och fastebrev på dylika fång. Sådillvida styrker forskningen de innehållsmässigt likadana uppgifter som Isak Fellman lade fram redan år 1912. Detta kan inte tolkas på annat sätt än att rätten inte betraktade de mark- och

vattenområden som lapparna utnyttjade som kronojord, utan som jord av skattenatur, eller med moderna begrepp uttryckt – lapparna ansågs ha äganderätt till de områden de nyttjade. Till denna del förefaller frågan ha gällt uttryckligen de mark- och vattenområden som skogslapparna disponerade.

Frågan om det rättsliga innehållet i lapparnas markrättigheter blir föremål för en särskild bedömning i en rättegång som år 1737 inleddes vid Maanselkä ting, dvs. i den längst söderut belägna lappbyn i Kemi lappmark. Rättegången gällde huruvida käranden hade rätt att lösa in ett nybygge vid namn Haukiniemi som inrättats på släktens lappskatteland. En central fråga för rättegångens resultat blev om lappskatteland skulle anses vara av skatte- eller krononatur. HR avgjorde ärendet enligt dittills följd praxis och ansåg att det var fråga om jord av skattenatur. Svaranden överklagade hos Piteå lagmansrätt som tolkade fallet i liknande banor som underrätten. Lagmansrätten beslöt dock att begära ett förtydligande av lagen av Svea hovrätt i Stockholm före sitt slutliga avgörande. Hovrätten i sin tur bad Kammarkollegiet om ett utlåtande.

Man har försökt utreda rättegångens resultat allt sedan 1920-talet. Tidigare forskning antar att man inte ville avgöra ärendet vid de högre myndigheterna, eftersom inga bevis för jordens krononatur kunde framföras. Ärendet avgjordes dock genom ett beslut av Kammarkollegiet i slutet av november 1742, fastän ärendet uppenbarligen var avhängigt även efter detta. Enligt beslutet är ett lappskatteland och ett nybygge som inrättats på ett lappskatteland jord av krononatur. Den centrala motiveringen var att lappskatteland inte hade beviljats skattenatur.

När inteckningar och lagfarter behandlades vid tinget i Kemi lappmark år 1744 konstaterade rätten att sådana inte finns eftersom all jord är kronojord. Av rättsfall som behandlades vid detta och även senare ting framgår dessutom att rätten härefter betraktade jorden som kronojord, även om praxis till en början förefaller ha vacklat.

Rättegången om Haukiniemi bördsinlösen har hittills setts som ett av de centrala bevisen på skattenaturen hos de mark- och vattenområden lapparna nyttjade. Men i själva verket verkar just Haukiniemi-rättegången ha resulterat i att även domstolarna ändrade sin tolkning, och att lappskatteland samt på sådana inrättade nybyggen nu ansågs vara av krononatur. Att saken avgjordes i Kammarkollegiet betyder även det att synen på områdena som kronojord inte har byggt på att man ”har börjat anse” att tidigare områden av skattenatur skulle vara av krononatur – vilket har hävdats i vissa sammanhang – utan ärendet har avgjorts hos en myndighet till vars befogenheter frågor gällande jordnaturen hör.

Dock betyder avgörandet genom Kammarkollegiets beslut även det att uppfattningen om områdenas skatte- respektive krononatur grundar sig på en myndighets tolkning av rättens innehåll. Om lagar hade stiftats om frågan skulle den ha fått sin lösning. Eftersom tolkningen ”vilar” på Kammarkollegiets beslut, kan ärendet på nytt bli föremål för rättsligt övervägande. Motiveringen till Kammarkollegiets beslut kan även ses som mycket problematisk. Beslutet är känsligt för kritik särskilt av den anledningen att den nuvarande uppfattningen om uppkomsten och existensen av privat äganderätt till de områden lapparna nyttjar utgår från andra premisser (se längre fram). Det måste dock konstateras att inte heller möjligheten att ett kungligt beslut skulle ha utfärdats i frågan helt kan uteslutas. Något sådant beslut har dock inte framkommit i forskningsmaterialet.

I mitten av 1700-talet förlorade de enskilda skattelanden i största delen av Kemi lappmark sin rättsliga betydelse som områden i vilka enskilda lappar ansågs ha en andra uteslutande rätt att utnyttja området. De ursprungliga skogslappar i området som hade börjat idka jordbruk jämfördes med de finska nybyggarna. De rättigheter som grundade sig på besittningen av lappskatteland försvann ur rättspraxis. År 1763 flyttades människorna, som nästan alla var

ursprungliga skogslappar i Kemi lappmark samt deras ättlingar, till förteckningen över nybyggare i jordeboken, med undantag av dem som bodde i Enare lappby och några andra som hörde till andra lappbyar.

Redan i tidigare forskning har man ansett att förlusten av de enskilda lappskattelandens betydelse i Enontekis hör ihop med utvidgningen av helnomadismen, som hade sin upprinning i de västra lappmarkerna. Rennomaderna, som nästan enbart idkade renskötsel, flyttade på våren med sina stora renhjordar till norska ishavskusten och på hösten tillbaka till det nuvarande Finland. Den förändring av näringarna som hade börjat redan på 1600-talet ledde till att man inte kunde eller ville vidhålla områdesindelningen i enskilda lappskatteland. Ännu på 1730- och 1740-talen existerade indelningen i enskilda lappskatteland, men mot slutet av århundradet hade denna områdesindelning till största delen förlorat sin praktiska betydelse.

Däremot kan lapparna i de östra delarna av Enontekis, vilka hade endast ett fåtal renar och fick sin huvudsakliga utkomst av jakt och fiske, beträffande markanvändningen jämföras närmast med skogslapparna i Kemi lappmark. Inom dessa områden förefaller förlusten av lappskattemarkernas reella betydelse främst hör ihop med de finska nybyggarnas ankomst till området. Tana och Utsjoki lappbyar avviker från det övriga området i det avseendet att det under svenska väldets tid inte behandlades sådana ärenden vid bytingen som skulle ha gällt besittningen och användningen av lappskatteland på samma sätt som vid tingen i de övriga lappbyarna. Ärenden som behandlades i rättegångarna var särskilt frågor gällande laxfisket i Tana älv.

I Kemi lappmark splittrade särskilt nybygget det gamla markanvändningssystemet. Även lagstiftningen i mitten av 1700-talet stödde denna utveckling. Enligt lappmarksreglementet som utfärdades år 1749 kunde nybyggen inrättas även i sådana områden som användes endast för jakt, fiske och renskötsel. Lappbyarna och lappskattelanden ersattes med nybyggen och nybyggarrättigheter. De övriga områdena var kronans mark, och på användningen av den tillämpades lagrum om odisponerade marker.

3. Om forskningens sammanfattningskapitel och vissa slutledningar

Under studiens gång genomförs även handlingar om förrättade storskiften i mellersta och norra Lappland under senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet. Syftet var att utreda om de historiska markrättigheterna i Lappmarken skulle ha kommit upp i dessa förrättningar. I den mån man kan generalisera uppgifterna som ficks fram ur de genomgångna förrättningshandlingarna kan man konstatera att lapparnas mark- och vattenrättigheter inte behandlades vid förrättningarna. Den lokala befolkningen försökte inte bestrida statens äganderätt till jorden och storskiftena förrättades utifrån lagarna om storskifte gällande olika områden.

Huvudvikten i den egentliga forskningsperioden låg på att återge rättsfallen. Slutsatserna i detta skede är preliminära och hänför sig till uppgifter om enskilda rättsfall. Det egentliga sammanfattande kapitlet i studien är indelat i två delar. I den första delen bedöms frågan om lapparnas eventuella äganderätt och i den senare frågan om övriga rättigheter till mark- och vattenområdena. I detta sammanhang ansågs det även nödvändigt att i huvuddrag gå igenom de bedömningar som har framförts om dessa frågor i Sverige mot bakgrunden att den historiska Lappmarken i tiden på många sätt utgjorde ett både förvaltningsmässigt och rättsligt enhetligt område. Detta område utgör numera delar av både Finland och Sverige. En jämförelse med Sverige ansågs motiverad även mot bakgrunden att det före år 1809 var fråga om ett område där samma lagstiftning tillämpades. Dessutom utgjorde Sveriges lag även efter detta grunden för rättsordningen i Finland.

I delen om äganderätt bedöms det som kommit fram i denna forskning i förhållande till de uppfattningar om lapparnas rättigheter som framställs i tidigare forskning och i 1900-talets rättspraxis. Vad beträffar uppkomsten av statlig/privat äganderätt till mark hänvisas i allmänhet till den forskning om lappskattelanden som den svenske rättshistorikern Åke Holmbäck publicerade i början av 1920-talet. Holmbäck anser i sin forskning att lapparnas rätt till skattelanden inte skall ses som en äganderätt utan som en slags ärftlig besittningsrätt. De uppgifter som framkommit vid denna studie bedöms i förhållande till Holmbäcks motiveringar.

I samma sammanhang görs också en genomgång av de utgångspunkter och slutsatser som framgår av Sveriges högsta domstols (HD) avgörande i det så kallade skattefjällsmålet. Denna rättegång gällde bättre rätt till ett område på den nuvarande svenska sidan, och anknyter således inte direkt till det egentliga forskningsområdet. En generell genomgång av HD:s beslut ansågs nödvändig för att ge en mer täckande helhetsbild av problematiken i anslutning till markanvändningsrättigheterna. Skattefjällsmålet har betydelse särskilt för att det är fråga om ett prejudikat bland annat om huruvida det är möjligt att anse att lapparna skulle ha haft äganderätt till de områden som de nyttjade, men som numera betraktas som statens områden. Enligt HD är det avgörande hurdana bevis man kan anföra om användningen och besittningen av området. Den kritiska tidpunkten för detta är enligt HD mitten av 1600-talet och tiden därefter. Sveriges högsta domstol utgår alltså ifrån att privat äganderätt är möjlig och att denna fråga inte har avgjorts med det brev Gustav Vasa utfärdade år 1542 eller i skogsförordningen av år 1683 som man tidigare har ansett. Det var alltså fråga om en rättegång som gällde ett område som inte nu hör till Finland, men i målet presenterades också sådant material som berörde även andra områden i den svenska Lappmarken än det som tvisten gällde. Med hänvisning till detta material konstaterar HD att särskilt i norra delen av Lappmarken, i Torne och Kemi lappmarker, har lapparnas rätt jämförts med skatteböndernas.

Som tidigare konstaterats förändrades underrätternas inställning till lapparnas rätt i mitten av 1740-talet. De områden lapparna nyttjade ansågs inte längre vara av skattenatur eller, enligt modernt juridiskt språkbruk, föremål för privat äganderätt, utan av krononatur. Fastän man också härefter i många fall ansåg att lapparna hade en särskild rätt till de områden de nyttjade, framgår det inte noggrannare av rättspraxis vad denna rätt innehåller, och inte ens hur denna rätt rättsligt bör karaktäriseras.

Denna fråga har inte undersökts i någon nämnvärd grad i Finland. Däremot har den i Sverige varit föremål för utredningar inom lagberedningen, rättspraxisen och den rättsvetenskapliga forskningen, till en del redan från slutet av 1800-talet. Enligt nuvarande uppfattning grundar sig rätten på urminnes hävd och är en privaträttslig rätt vars konkreta innehåll i första hand bestäms enligt lagstiftningen om rennärningen. Denna rätt gällande mark- och vattenområden omfattas av egendomsskydd på samma sätt som äganderätten. Förutom den egentliga renskötseln anses i denna rätt ingå även rätten att bygga byggnader, uppföra konstruktioner för särskilt fastställda ändamål, jaga och fiska, ta virke på statens mark på vissa villkor, ta grus och sand, slå hö och även låta andra djur än renar beta. Saken kan även förstås som så – med vissa reservationer – att det i den svenska rennäringslagstiftningen är fråga om en slags ”kodifiering” av den från lapparna nedärvda markanvändningsrätten. Som subjekt för denna rättighet betraktas enligt gällande lagstiftning en sådan person som är av samisk – lapsk – börd och av vars mor-/farföräldrar åtminstone en har haft renskötsel som stadigvarande yrke. Särskilt det faktum att grunden för rätten anses utgå från Finlands och Sveriges gemensamma lagstiftning – och det sålunda inte är fråga om en rätt som skulle ha uppkommit senare – måste innebära att en sådan begränsande rätt i anslutning till markägande gäller även mark- och vattenområdena på den finska sidan, även om det inte föreskrivits närmare om rättens innehåll.

Efter den sammanfattande delen görs en generell genomgång av de förutsättningar som kan anses definiera dagens rättsägare till lapparnas gamla mark- och vattenrättigheter. Frågan om under vilka förutsättningar sametingslagens definition av samer kan anses skilja sig från subjekt som utgår från sakrättslig grund, eller från andra rättigheter, behandlas separat. Det här ansågs vara nödvändigt inte minst mot den bakgrunden att man inte motiverat kan tala om olika rättigheter om det inte samtidigt framkommer vilka de personer är som man kan anse att rättigheterna hör till. Ur en annan synvinkel är det fråga om enligt vilka kriterier en viss person kan anses ha sådana särskilda rättigheter som en annan person inte anses ha.

Forskningsstudiens resultat och slutsatser jämförs även kort med de förslag som genomförda har ansetts möjliggöra en ratificering av den så kallade ILO-konventionen. Syftet med denna konvention är bland annat att erkänna ursprungsfolkens ägande- och besittningsrätt till de områden som de av tradition bor på. De förvaltningsmodeller som har lagts fram bedöms å ena sidan i förhållande till de historiska uppgifter som gäller nuvarande Finland och som kan anses ha betydelse för att definiera subjekten för de i ILO-konventionen avsedda rättigheterna, å andra sidan till de i studien framkomna uppgifter som gäller på den nationella lagstiftningen baserade rättigheter till mark- och vattenområden och användningen av dessa. I detta avseende kommer man till slutsatsen att de förslag som lagts fram till sina grunder i många fall kan anses vara högst problematiska. Det här gäller såväl ILO-konventionens formuleringar, dess mål, föreslagna område, rättsinnehåll och subjekt samt förhållande till den sakrätt som bestäms enligt den nationella lagstiftningen.

Till sist behandlas kort frågan om vilka områden den särskilda markanvändningsrätt som nedärvt av lapparna regionalt kan anses gälla. Frågan behandlas dels ur det perspektiv som själva rätten ansågs bygga på under sin egen tid, dels även utifrån betydelsen av lappmarksgränsen, som på 1600- och 1700-talet skiljde åt finnarnas och lapparnas boendekområden. Denna fråga har i vår tid tagits upp i både Finland och Sverige i anslutning till vilka områden den av markäganderätten oberoende renskötselrätten gäller. I Sverige bestäms omfattningen av och innehållet i denna rätt delvis av den ovan nämnda lappmarksgränsdragningen på 1750-talet, delvis enligt 1734 års lags kriterier för urminnes hävd. I Finland bestämdes denna gräns i samband med stiftandet av den första renskötsellagen år 1932.